

TARTU ÜLIKOOL
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Kunstiajaloo osakond

Maria Sigal
PUITMÕISAD LÕUNA-EESTIS 18.- 20. SAJANDINI
Bakalaureusetöö

Juhendaja: Professor Juhan Maiste

Tartu 2018

Sisukord

Sissejuhatus	4
Historiograafia	6
Metoodika, statistilise analüüsi ja hinnangute andmise lähtekohad	9
Allikmaterjalid	11
1. Mõisad Eestimaa asustuspildi kujundajatena.....	14
1.1 Lõuna-Eesti puitmõisad. Arv ja paiknemine	16
2. Eesti mõisaarhitektuuri arenguetapid.....	22
3.Lõuna-Eesti puitmõisate ehituslugu	25
3.1. Mõisate vanuseline koosseis	25
3.2 Ehituslik areng	27
3.3 Omanikud	35
4. Puit mõisamajade ehitusmaterjalina	37
4.1 Mõisate jõukus	37
4.1.1 Mõisate suurus	37
4.1.2 Kõrvalmõisate olemasolu	38
4.1.3 Majandustegevus	39
5. Lõuna-Eesti puitmõisate säilivus ja väärtus.....	46
5.1 Säilivus ja tänapäevane seisukord	46
5.1.2 Säilinud mõisamajade muinsuskaitseline väärtus	47
Järeldused.....	49
Kokkuvõte.....	51
Kasutatud kirjandus	53
Резюме	57
Summary	60

II KOONDANDMESTIK

1. Tartumaa
2. Pärnumaa
3. Viljandimaa
4. Võrumaa
5. Saaremaa
6. Jõgevamaa
7. Valgamaa
8. Põlvamaa

III FOTOKOGU

1. Tartumaa
2. Pärnumaa
3. Viljandimaa
4. Võrumaa
5. Saaremaa
6. Jõgevamaa
7. Valgamaa
8. Põlvamaa

Sissejuhatus

Ehitismälestised on oluline osa arhitektuuri dokumentidest. Arhitektuuri ajalugu on oluline osa rahvuskultuurist, mille alusel saab määratleda rahva ja tema mineviku arenguetappe, ja kujunemise loogika erinevaid aspekte, mis seovad ühtseks tervikuks materiaalse ja vaimse kultuuri, objekti ja selle looja ning mis annab tänasele hindajajale vastuseid paljudele olulistele küsimustele mineviku pärandi tähenduse, väärtuse ja selle rolli kohta muutuvmas maailmas. Mälestised seovad ühtsesse tervikusse kultuuri ja inimese, tema kaugema ja lähema mineviku, ühiskondlikud ja poliitilised tingimused, mis on olnud eelduseks ühe või teise ajastu ja piirkonna ilme kujunemisele. Mõisaarhitektuur pakub peegelpildi Eesti ajaloolisest geneesist, väljendades ühelt poolt kõrgklassi kui kultuuri initsiaatori ja teiselt poolt rahva laiema elutahte ja loova alge osast Balti identiteedi ja selle omase ühise pärandi moodustumisel. Eesti- ja Liivimaa arhitektuurajaloolane Heinz Pirang on oma teoses „Das baltische Herrenhaus“ rõhutanud seda, et mõisamajad olid parimad näited aadlikonna staatusest, jõukusest, võimalustest : *„kui peaks kompareerima sõna „baltlik“, siis võiks sõna „mõis“, selle superlatiivi tähistadagi“*.¹

Puit on olnud sajandeid üks tähtsamaid ehitusmaterjale, mida kasutasid meie kauged esivanemad oma elamute rajamiseks. Jälgides Eesti mõisaarhitektuuri ehituslikku arengut, näeme, et see mõisaesthetika, kunsti suunad ja stiilid hakkasid Põhjasõja järgi andma endast märku mõnevõrra hiljem kui Lääne Euroopas, kuid jõudsid mõne aastakümnega sellega samaväärsele tasemele. Eestis kujunesid paralleelselt kaks suundumust: suured, uhked, luksuslikud kivist härrastemajad ja hubased, soojad, perekondlikud puithärrastemajad. Kivi- ja puitmõisamajade sisulisele erinevusele just selle hubasuse mõttes on viidanud mitmed autorid, näiteks Theodor von Bernhard on kirjutanud *„lossis olid tohutult kõrgete akendega avarad saalid, talvetormide ajal mitte väga hubased, nagu kinnitati“*² ning puitmõisa võlu on baltisaksa maalikunstnik Wilhem von Kügelgen kirjeldanud oma mälestuses Ojasoolt nii *„/.../ kõik nägi välja lihtne. Olid valgeks lubjatud seinad, rohelistes ukseid, õlgpõhjaga toolid, ja kardinatelt ei teatud kogu maal midagi. See-eest oli maja ruumikas ja pakkus arvukale*

¹ Heinz Pirang, *Das baltische Herrenhaus. Teil 1, Die älteste Zeit bis um 1750* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1926), 13-15.

² Theodor von Bernhard, *Jugenderinnerungen* (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1893), 180.

*perekonnale ja majaliikmetele mitte ainult igakülgset mugavust, vaid oma kogude ja töökodadega ka mitmesuguseid võimalusi tegevuseks ja meelelahutuseks“.*³

Jah, kivi ehitusmaterjalina andis rohkem kindlustunnet, hävis aeglasemini, ei olnud nii vastuvõtlik keskkonnatingimuste muutustele, ent samas see ei loonud nii palju inimlikku soojuse- ja hubasusetunnet, mida pakkusid puithärrastemajad. Seepärast elas läbi aegade balti aadel mõisates, milles ehitusmaterjaliks oli puit ning levinud väide, et Eestimaa arhitektuurpildis puithärrastemajad olid erandlikud, on täielikult ekslik. Senini pole kunstiajaloo põhjalikult käsitletud baltisaksa etnoloogilist pärandit ning on keskendunud peamiselt ainult stiiliajaloole, mille tulemusena on tänasepäevane vaatlus Eestimaa puitarhitektuurile ebaproportsionaalne, käsitletud on nii linna- kui ka talurahvaarhitektuuri, kuid mitte baltisaksa puitesindushooned. Seni on mõisate ajaloos rohkem käsitlust leidnud suurte kivist härrastemajade kujunemine just stiiliajaloolises mõttes ning kahetsusväärset on baltisaksa puitesindushooned jäänud tähelepanuta.

Käesoleva bakalaureuse töö uurimisobjektideks on puitmõisad Lõuna Eestis. Bakalaureusetöö käsitleb Eestimaa puitmõisaid kui kultuurilise ja arhitektuuriajaloolise identiteedi osa ning etnoloogilist pärandit, mis moodustavad suure osa eesti arhitektuuriajaloo. Töö koosneb kolmest suurest osast: teoreetilisest uurimistööst, mis on jaotatud viieks peatükiks, koondtabelist ning fotokogust.

Käesolev töö keskendub ainult Lõuna-Eestis paiknevatele puitmõisatele. Geograafiliselt on arvesse võetud tänapäeva haldusjaotust ning uurimuse all on kaheksa maakonda: Viljandimaa, Võrumaa, Valgamaa, Tartumaa, Jõgevamaa, Pärnumaa, Saaremaa ja Põlvamaa. Bakalaureusetöö käsitleb rüütlimõisaid, pool-, kõrval- ja karjamõisaid. Töös ei vaadelda pastoraate ja linnamõisaid, kuna esimestes elasid vaimulikud, teistes paiknesid peamiselt erinevad asutused ja omanikud seal ei elanud.

Käeoleva töö kõige olulisem osa oli koondandmestiku loomine ja selle analüüsimine. Koondandmestikus on välja toodud Lõuna-Eesti puitmõisate koguarv, paiknemine kihelkonniti,

³ Kadi Polli tõlge, *Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kugelgenid = Between Dresden and St. Petersburg. Artist twin brothers von Kugelgen* (Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2015) 22. Algne viide Wilhelm von Kugelgen, *Jugenderinnerungen eines alten Mannes*. Ebenhausen bei München: Verlegt bei Wilhelm Langewiesche-Brandt, 1909), 6.

vanuseline koosseis ning ülevaade harrastemajade ehituslikust aspektist, selleks et pöörata rohkem tähelepanu puitmõisatele, mis vaieldamatult vääriavad erilist hooldust ning kaitsmist. Lisaks koondtabelile on loodud mõisate fotokogu, kuhu on koondatud nii ajaloolised kui kaasaegsed fotod, mõisate põhiplaanid jne, mis aitavad siduda tervikuks käsitletud mõisate arhitektuurilise arengu. Käesolev töö annab ülevaate mõisate majanduslikke tegevusest, mis aitab paremini mõista, mis mõjutas mõisate suurust ja jõulisust ning lisaks on ära toodud ka ülevaate Eestimaal elanud ja puitmõisaid omanud baltisaksa aadliperekondadest, Töö kirjutamise käigus külastas autor isiklikult enamikku uuritud objekte, et saada parem ülevaate muinsuskaitsealsetest väärtusest ja hoonete tänapäevasest seisundist.

Arvestades kõiki eelnevalt väljatoodud aspekte kerkib küsimus- miks puit? Miks osa baltisaksa omanikest eelistasid oma mõisakomplekside ehitamiseks puitu? Kas oli see tingitud tehnilistest võimalustest või majanduslikust seisundist, või see oli perekonna traditsioon? Või ikkagi selline valik lähtus sellest, et puitu peeti läbi aegade kõige tervislikumaks ning looduslikumaks materjaliks? Niisiis on küsimuse probleemi kaks tahku ja sellest lähtuv küsimus – kas puitmõisate ehitamise tingisid objektiivsed ja kvantitatiivselt määratletavad tingimused või on samavõrra tegemist subjektiivsete faktoritega, mis tulenesid omaniku suvast, maitsest, stiilist, ajastu üldisemast vaimust?

Seni ei ole puitmõisate arhitektuurile pööratud kunstiajaloo piisavat tähelepanu, mille tulemusena on jäänud võrdlemisi väike, kuigi samas äärmiselt oluline ajalooallikas läbi uurimata. Käesolev bakalaureusetöö on teatud mõttes suure uurimisteema algus, mille tulemusena saaks puitmõisad paremini dokumenteeritud, rõhutades puitmõisate tähendust ning see aitaks kaasa nende säilitamisele, restaureerimisele ning kaitse alla võtmisele.

Historiograafia

Eestimaal paiknenud puitmõisatele viitab oma teoses aastal 1791.a. baltisaksa Põltsamaa pastor August Wilhelm Hupel ajaloolase Wilhelm Christian Friebe käsikirjade põhjal loodud

kogumikus, mis sisaldas mitmekülgseid materjale erinevatel teemadel.⁴ Hiljem kirjutas ajaloolane Theodor vo Bernhard oma mälestustes Eestimaalt, et härrastemajad olid suuremalt jaolt puust ning Rootsi ajast pärit.⁵

Heinz Pirang on oma ülevaatlikus Eesti- ja Liivimaa mõisaarhitektuuri käsitlevas kolmeköitelises teoses „*Das baltische Herrenhaus*“⁶ kirjutanud sadade kivimõisate kõrval ka kuuest Eesti puitmõisast.⁷ Imselt suurejooneliste kivist mõisaansamblite rohkuse tõttu ja üldse kiviehitiste suurema hulga tõttu keskendusid baltisaksa arhitektuuri- ning kunstiajaloo uurijad tagasihoidliku puitarhitektuuri asemel rohkem Eesti linnade, linnuste ning arhitektuuri süsteemsele analüüsile.⁸ Laialt on levinud väide, et puitmõisate näol on meil tegemist arhailise ehitussubstantsiga, mille elujõulisus amendas end peale Rootsi aega. 1971.aastal ilmus ajaloolase ja etnoloogi Gustav Rängi teos „*Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland*“, kus ta rõhutas, et puitmõisate traditsioon ikkagi püsis 18.sajandini. Oma teoses lähtus Ränk samuti kunstilistest ja arhitektuurilistest aspektidest meie kultuurilises traditsioonis ning ta keskendus oma uurimuses Rootsi võimude poolt 17. sajandi lõpus läbi viidud mõisate reduktsioonikomisjonide materjalidele. Oma teoses ta väitis, et „rustikaalsed jooned varases mõisa ehituskunstis ei tähenda muud kui talupojaarhitektuuri edasielamist kõrgkihi ehitistes“.⁹ Varasemalt oli Ränk uurinud talupojaarhitektuuri ning tema sulest oli ilmunud 1939.aastal põhjalik ülevaate Saaremaa talumajadest.¹⁰ Seega saab väita, et puitarhitektuuri sügavam uurimine sai alguse alles 20.sajandil, mil keskenduti rohkem taluelamule. 20.sajandi uurijatest viitab taluelamute ja puitmõisate ühtsetele tunnustele oma kogumikus Suitsutare¹¹ ka Gea Troska ning lähtub sarnaselt Rängiga puitmõisaarhitektuurist kui vanemast kihistusest.

⁴ August Wilhelm Hupel, *Herrn W. Chr. Friebe's Beyträge zur liefländischen Geschichte aus einer neuerlichst gefundenen Handschrift : nebst andern kürzern Aufsätzen etc.* (Riga: Hartknoch, 1791).

⁵ Bernhard, 88-9.

⁶ Heinz Pirang, *Das baltische Herrenhaus*. Teil 1, *Die älteste Zeit bis um 1750* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1926).

Heinz Pirang, *Das baltische Herrenhaus*. Teil 2, *Die Blütezeit um 1800* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1928).

Heinz Pirang, *Das baltische Herrenhaus*. Teil 3, *Die neuere Zeit seit 1850* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1930).

⁷ Heinz Pirang kirjeldab teiste stiililiste tippude kõrval ka kuut eri ajal valminud puidust mõisamaja, millest kolm – Vasula, Kokora, Vaiste – paiknesid Lõuna-Eestis.

⁸ Olev Suuder, „Inventory of Manors – Future of the Past“, *Baltic Journal of Art History*, vol 3 (Tartu: 2011), 85.

⁹ Gustav Ränk, „*Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland*“ (Stockholm: Norstedt, 1971), 10.

¹⁰ Gustav Ränk, *Saaremaa taluehitised : etnograafiline uurimus. I, Ehitiste üksikosad, elamu ja kõrvalhooned, mis osalt täidavad elamu ülesandeid: Referat: Die volkstümlichen Gebäude auf Saaremaa*. I (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1939).

¹¹ Gea Troska, „Mulgimaa suurtalu häärber“ Suitsutare : valitud artiklid (Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum, 1976), 139-155. Troska toob artiklis välja, et mulgi häärberid omasid puitmõisatega sarnaselt saale, mis olid varustatud rühmitatud akendega, suviti kasutatavaid lakatube ning siseruumides pottkividest kaunistatud ahjusid. Hooned ise olid puitmõisatele sarnaselt nurkadel kaetud püstlaudadega ning mõnikord ka rõhtselt

Arhitektuuriajaloo toimus teatud murrang alles pärast Helmi Üpruse algatatud põhjalikku mõisamajade inventariseerimist, kus eesmärgiks oli saavutada ülevaate kõigist teadaolevatest härrastemajadest ning koostada nende kohta põhjalikum käsitlus.

1996.aastal ilmus Juhan Maiste raamat „Eesti mõisad“, kus olid toodud välja väärtusliku mõisate näided ning kirjeldatud ajalooüldmused, mis juhtusid mõisate arengu kõrval.¹² Huvi puitmõisate vastu hakkas suuremaks kasvama peale Maiste raamatut publitseerimist ja ettepanekutest, mis olid inventariseerimise ajal (1997-1999) ajalooliste poolt kaitse alla võetud puitmõisaid Lõuna- ja Põhja-Eestis.¹³ Mõni aasta hiljem oli publitseeritud teos, mis rääkis puidust majadest linnapildis, käsitluses on jälgitav puitmõisate jooned, kuigi baltisaksa elu- ja esindushooned jäid tähelepanuta.¹⁴

2000.aastate alguses ilmus ajaloolase Ants Heina raamat „*Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini = Gutsarchitektur in Estland : vom Historismus bis zum Jugendstil*“,¹⁸ mis käsitleb eraldi teemana ka puitmõisaid.¹⁹ Koduloolased Valdo Praust ja Alo Särg oma uurimustes puidust mõisamaju eraldi ei käsitle. Esimene bakalaureusetöö „*Puitmõisad Eestis. Tüpoloogia, väärtused ja kaitse*“ on kaitstud Eesti Kunstiakadeemias 2010.aastal ning töö autor Maria Silla keskendus säilinud mõisatele ning pastoraatidele, kus tema üheks eesmärgiks oli pöörata Muinsuskaitseameti tähelepanu nendele ehitistele. Muinsuskaitseameti aastaraamatuses 2016 aasta eest on ka ilmunud Viljandimaal paiknenud

vooderdatud. Üldiselt domineeris tema sõnul mulgi häärberite puhul poolkelpkatus, mille katuseharjal paiknes kaks mantelkorstnapiipu.

¹² Maiste, Juhan, Eestimaa mõisad (Tallinn: Kunst, 1996). Teoses on Lõuna-Eesti puitmõisatest mainitud Audru, Heimtali, Illuste, Koorküla, Kotlandi, Kuigatsi, Kukulinna, Loodi, Keskvere, Pala, Riidaj, Sikassaare, Toolamaa, Tori, Vana- Kirepi.

¹³ Juhan Maiste, Karl Tilk ja Ants Hein esitasid kaitse alla võtmiseks 1979. aastal teiste seas ka 13 Lõuna-Eesti puitmõisa: Pikkjärve (ERA.T-76.1.10578), Toolamaa (ERA.T-76.1.10578), Illuste (ERA.T-76.1.10573), Tori (ERA.T-76.1.10573), Uue- Varbla (ERA.T-76.1.10573), Võidula (ERA.T-76.1.10573), Kotlandi (ERA.T-76.1.10527), Kukulinna (ERA. T-76.1.10574), Maidla (ERA. T-76.1.10574), Vana-Kirepi (ERA. T-76.1.10574), Kuigatsi (ERA.T-76.1.10529), Loodi (ERA.T-76.1.10530), Pärsti (ERA.T-76.1.10530), ent ehitismälestise hulka ei võetud ainult Maidla mõisa.

¹⁴ 1999 ilmus Eesti Arhitektuurimuuseumil näitusega kaasnev kataloog, mis käsitles Eesti puitarhitektuuri, ent selle põhiohk jäi linnamajadele. 2015 ilmus muuseumil ka eraldi Tallinna linnaarhitektuuri käsitlev teos.

¹⁸ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini = Gutsarchitektur in Estland : vom Historismus bis zum Jugendstil* (Tallinn: Hattorpe, 2003).

¹⁹ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini = Gutsarchitektur in Estland : vom Historismus bis zum Jugendstil* (Tallinn: Hattorpe, 2003). Teoses on Lõuna-Eesti puitmõisatest mainitud Heimtali, illuste, Kioma, Koigi, Kokora, Koorküla, Krüüdneri, Kukulinna, Kõrgessaare, Laiuse, Loodi, Leedi, Maramaa, Päre, Pärsti, Rasina, Riidaja, Sikassaare, Sanna, Toolamaa, Tori, Tsooru, Valguta, Vana-Prangli, Vana-Varbla, Vastse-Kuuste, Vastseliina, Vastse-Roosa, Vedu, Veriora, Võidula, Väike-Kõpu, Ülenurme.

mõisa kohta artikkel "Loodi mõisa härrastemaja barokne sisedekoor"²⁰ ning samas teoses ilmus artikkel Pärnu mõisast „ Illuste mõisa peahoone katuse restaureerimine“²¹. Lisaks on ilmunud põhjalik ülevaade Kotlandi mõisa kohta aastal 2014.²² Üks viimaseid kunstiajaloo teoseid, mis käsitleb mingil määral puitmõisaid, on 2017.aastal ilmunud Eesti Kunsti Ajaloo kolmas köide.²³

Metoodika, statistilise analüüsi ja hinnangute andmise lähtekohad

Bakalaureuse töös kasutatakse kõigepealt statistilist uurimismeetodit, mille alla kuulub puitmõisate arv, paiknemine ja vanus, et luua täielikku arusaama Lõuna-Eesti mõisatest. Kui palju neid oli? Milline oli nende vanus? Kus need paiknesid? Kõikidele nendele küsimustele on võimalik vastata statistilise andmeanalüüsi abil. Uurimistöö käigus kogutud andmete abil on võimalik põhjendada, miks just puit oli levinud materjal härrastemaja ehitamiseks. Pearõhk, nagu oli juba eelnevalt mainitud, keskendub koondandmestikul, mis on kõige tähtsam uurimistöö alus, ning on seotud tähtsate mõisate andmetega nagu koguarv, ehitusaktiivsus, levik ja majandustegevused.

Mõisate paiknemises on lähtunud tänapäevasest haldusjaotusest, kuna varasemalt oli haldusjaotuses oluline roll kihelkondadel, siis toob uurimus välja milline puitmõisate arv kihelkonniti ning maakonniti. Antud töös on puitmõisad jaotatud vanusegruppide kaupa, mis näitab selgelt, millal oli mõisate ehitusaktiivsus kõige kõrgem:

- härrastemajad, mis ehitati enne 18. sajandi keskpaika;
- härrastemajad, mis ehitati pärast 18. sajandi II poolt;
- härrastemajad, mis ehitati 19. sajandi esimesel poolel;
- härrastemajad, mis ehitati 19. sajandi teisel poolel ja
- härrastemajad, mis püstitati 20. sajandi algul.

Koondandmestikus välja toodud mõisamajade ehituskirjeldused lähtuvad ainult rüütli- ja riigimõisate analüüsimisest võttes arvesse järgnevad kriteeriume:

- korruselisus ja fassaadi liigendatus,

²⁰Hilkka Hiip, Johanna Lamp, Jüri Türkei Jüri, Caludia Valge, "Loodi mõisa härrastemaja barokne sisedekoor", *Muinsuskaitse aastaraamat*, (Tallinn:Printon Trükikoda AS,2016), 64.

²¹Neli Rent, *Illuste mõisa peahoone katuse restaureerimine*, *Muinsuskaitse aastaraamat*, (Tallinn: Printon Trükikoda AS, 2016) 99-102.

²²Mihkel Koppel, Rita Peirumaa, Indrek Raudne, *Kotlandi mõisahäärberi ärkamine. Tuhkatriinu-lugu*, *Muinsuskaitse aastaraamat*, (Tallinn: Printon Trükikoda AS, 2014), 20-25.

²³Juhan Maiste, „Mõisaarhitektuur valgustusajastu valguses“, *Eesti Kunsti Ajalugu 3. 1700-1840* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017).

- akende ja uste asetus ning vormistus,
- katusekuju ja korstnate arv,
- fassaadi vormistus,
- dekoori- ja stiilielementide olemasolu,
- interjööri planeering.

Analüüs põhineb eelkõige fassaadi liigendusel, akende ning uste paiknemisel, fassaadi vormistusel, katusekujudel, korstnate arvul, palkoni, portikuse ning teiste dekoorelementide olemasolul. Mõnikord annab koondandmestik ülevaate ka interjööris säilinud detailelementidest, kuid on rohkem tähelepanu pööratud sellele, kuidas toimus põhiplaani areng, näiteks kas on mõisamajas ruumide anfilaadne süsteem või keskkoridor.

Sarnaselt ehitusliku arenguloomega on peamõisate puhul käsitletud majanduslikke aspekte, sest ainult peamõisad tegelesid viinapõletamise, õlle- ja toiduainete müügi ning kõrtsipidamisega. Rüütli- ja riigimõisate peamised tegevusvaldkonnad olid kalakasvatus, jahipidamine ning laatade läbiviimine. Seega eelnimetatud analüüsi aluseks võeti ainult neid mõisaid, mille tegevusalad ei muutunud, seetõttu moodustuvad valmi eelkõike 19.sajandi mõisad.. Majanduslikku tegevust on antud uurimuses analüüsitud 220ne mõisa puhul: Tartumaa 35 mõisast 31, Pärnumaa 42 mõisast 37, Viljandimaa 32 mõisast 29, Võrumaa 12 mõisast 7, Saaremaa 48 mõisast 45, Jõgevamaa 20 mõisast 17, Valgamaa 24 mõisast 23 ja Põlvamaa 32 mõisast 31. Koondandmestik esitab nii 18. sajandi kui ka 19. sajandi härrastemajade majandustegevusi, kuid analüüsitakse üksnes hilisemaid ehk 19.sajandist andmed.

Üheks tähtsamaks mõisa jõukuse hindamise kriteeriumiks oli läbi aegade mõisa suurus. Mõisate suuruse hindamiseks on käesolevas töös peamiselt kasutatud aadressraamatute andmeid ja Tiit Rosenbergi poolt välja töötatud liigitust²⁴:

- väikemõisad suurusega kuni 1000 ha,
- keskmised mõisad 1000-5000 ha,
- suurmõisad 5000-10 000 ha
- ülisuured mõisad suurusega üle 10 000 ha

Majandustegevuse analüüsimiseks võtab bakalaureusetöö vaatluse alla suurimad tuluallikad nagu meiereid, juustutootmine, loomakasvatus, kõrtsid, tellise- ja piiritusetehased. Nende kõrval on ka toodud teised majandustegureid, mis ei mänginud nii suurt rolli mõisate

²⁴ Tiit Rosenberg, „Eesti mõisate ajalooline ülevaade“, Eesti mõisad, toim. Tiiu Oja (Tallinn: Olion, 2004), 25.

sissetulekuallikates, kuid nad loovad laiema pildi, millega mõis tegeles (aiandus, laatade korraldamine, hobusekasvatus jms.).

Mõisaomanike käsitlemisel on autor esmalt määratlenud, kas härrastemaja omanikuks oli aadliperekond ning samas kui palju puitmõisaid oli selle perekonna valduses ja kas puitmõis oli nende omandis reegel või pigem erand. Probleemi teise poole moodustavad riigimõisad, mida teatavasti Lõuna Eestis oli arvukalt. Iseenestestki mõista avaldas riigimõiste suur osakaal olulist mõju ka ehitussubstantsile, tüpoloogiale, kasutatud stiilile ja vormivõtetele.

Allikmaterjalid

Bakalaureusetöös kajastamist leidvate puitmõisate nimekiri tugineb H. Üpruse ja J. Maiste poolt aastatel 1976-1980 Vabariiklikus Restaureerimisvalitsuses läbi viidud ulatusliku Eesti mõisate inventariseerimise käigus loodud materjalidele. 1970-ndatel tehtud töö käigus kaardistati kõik 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses Eesti pinnal asunud mõisad ning neid kirjeldati nii täpselt kui võimalik. Lisaks inventariseerimise materjalidele olid töö kirjutamisel abiks koduloolaste- mõisauurijate Valdo Prausti ja Alo Särje ülevaatlikud mõisaraamatud ning lisainfot andsid fotod, mis pärinevad suures osas Veljo Ranniku, Eesti Ajalooarhiivi, Eesti Rahva Muuseumi, Herder Institut Bildsammlung kogudest. Suure osa fotokogust moodustab ajaloolase Georg von Krusensterni poolt loodud fotonegatiivide kogu ning Liivimaa paruni Friedrich von Wolff'i härrastemajade fotod. Käesolevas töös on üldjuhul iga mõisa kohta leitud ka arhiivifoto, mis veelkord kinnitab, et tegemist on puitmõisaga.

Koondandmestik kujutab endast tabelit, mis koosneb 35-st lahtrist. Esimese osa moodustavad sotsiaalkultuurilised andmed ehk saksakeelsed nimed, asukohad, liigid ja esmamainimised, mis on võetud Tiit Rosenbergi raamatust „Eesti mõisate ajalooline ülevaade.“²⁵ Teine osa kirjeldab mõisate jõukust ehk annab üldise ülevaate mõisa suuruselt ja pindalast, talupoegade arvust, majandus- ja tootmistegevusest ning kõrvalmõisate olemasolust. Nende andmete kogumiseks kasutati käeoleva töö raames esmalt August Wilhelm Hupeli teost „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland“²⁶, mis keskendub 18. ja 19. sajandile ning Adolf W.

²⁵ Rosenberg, „Eesti mõisate ajalooline ülevaade“.

²⁶ Hupel, August W, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. 3 : nebst vollständigen Register über alle drey Bände* (Riga : zu finden bey Johann Friedrich Hartknoch, 1782).

Krögeri²⁷ ja Adolf Richteri aadressraamatuid,²⁸ mille andmed lähtuvad 19.sajandi lõpust ja 20. sajandi algusest. Suuruste puhul peab silmas pidama, et Kröger ning Richter kasutasid mõõtühikuna tessatine mis on paremaks arusaamiseks muudetud tänapäevaselt hektariks.²⁹

Lahtrid	1-5	6-9	10-14	15-28	29-31	32-33	34	35
Mõisaid ja nende peahooneid puudutavad andmed	<i>Mõisa üldandmed</i>	<i>Mõisa jõukust määratlevad tunnused</i>	<i>Mõisa peahoone üldandmed</i>	<i>Peahoone arhitektuuriline kirjeldus</i>	<i>Mõisa omanikud sõltuvalt peahoone ehitusetappidest</i>	<i>Säilivus ka kasutamine</i>	<i>Tänapäevane väärtus</i>	<i>Märkused</i>

Koondtabeli ülesehitusest. Maria Sigal 2018

Info inimeste arvu kohta, kes elasid mõisa maal, ning härrastemajas töötanud inimeste hulk, pärineb Herbert Ligi raamatust „Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis aastail 1711-1816“.³⁰ Iga mõisa juures on välja toodud kaks rahvaloendust ehk esimene ja viimane rahvaloendus(1782.a. ja 1816.a.). Kuid hingeloenduste andmete usaldusväärsus on Ligi sõnul erinev, eriti Lõuna-Eestis oli loenduse läbiviimine suuresti raskendatud mõisa- ja kihelkonnapiiride sagedase muutmise tõttu. Samas mainib Ligi, et tihti viidi talupoegi üle ühest

²⁷ Adolf Wilhelm Kröger, Estländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/94 (Riga: Im Selbstverlage des Herausgebers, 1893).

²⁸ Adolf Richter, Adolf, Adolf Richters Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd. 3, Estland (Riga: Selbstverlag des Herausgebers, 1913).

²⁹ 1 tessatin = 1,0925 hektarit. Adramaa teisendamine hektariks on Enn Tarveli järgi.

³⁰ Herbert Ligi, *Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis aastail 1711–1816*, Läänemere maade ajaloost II. (TRÜ toimetised, vihik 371, Tartu, 1976), 33-101.

mõisast teise, mis teeb andmete hindamise keeruliseks ja tulemus ei saanud olla täpne.³¹ Kõrvalmõisad ja majandustegevus on tabelis esitatud ainult aadressiraamatute põhjal, sest 18.sajandi tootmistegevuste kohta puudub süsteemne ülevaade. Üldiste statistiliste järelduste tegemisel ei ole nimetatud väiksemad kõrvalekalded siiski määravad.

Kolmas osa (10-14) koondandmestikus lähtub peahoonete üldandmete kirjeldamisest: korruselisus, suurus ja ehitusetapid, mis lähtusid : Mõningatel juhtudel on olnud keeruline mõisa dateerimine ja varasema dateeringuga nõustumine, sest visuaalne vaatlus lubab mõned mõisad dateerida veel varasemaks .Kõige suurema osa koondandmestikust moodustab mõisate arhitektuuriline kirjeldus (lahtrid 15-28), mille puhul on peamiselt lähtutud mõisahoonete inventariseerimise käigus koostatud materjalidest. Juhul kui inventariseerimise andmetel puudus vajalik informatsioon, kasutas autor arhiivpilte, mille kaasabil püüab autor anda mõisa ehituskirjelduse.

Koondandmestiku viimase osa (lahtrites 29-31) moodustavad puitmõisaid püstitanud või ümberehitanud omanikud, kelle puhul on lähtutud Rahvusarhiivi Kinnistute registrist andmetest.³² Juhul, kui täpne härrastemaja ehitusaeg puudus, loetleti mitu üksteisele ajas järgnevat omanikku. Lisaks ehitusaegse(te)le omanikule on iga mõisa puhul välja toodud viimane omanik. Lahtrid 32-33 annavad ülevaate mõisate säilivusest ja praegusest funktsioonist. Säilivuse puhul on lähtutud peamiselt inventariseerimismaterjalidest ning Eesti mõisaportaalist. Eelviimane lahter (34) esitab autori isikliku arvamuse mõisamajade muinsuskaitselisest väärtusest. Lisaks tahab autor rõhutada, et muinsuskaitselise väärtuse hinnangu andmine ei pruugi alati olla objektiivne, kuna inventariseerimise materjalide ja piltide järgi on mõnikord raske tuvastada mõisate varjatud väärtusi, kunstiajalooliselt hinnatavaid detailelemente jne. Ka on juba mitu aastakümnet tagasi kogutud materjalide põhjal raske alati teha järeldusi nende tänase olukorra kohta. Lõplik hinnang hoone säilivusele ja tehnilisele seisundile eeldab nende paikset üle vaatamist, mis seisab alles ees.

Lõuna-Eestis puitmõisate säilivuse määratlemiseks oli välja toodud 5 kriteeriumi:

- Väga heas seisundis ning restaureeritud mõisad;
- Heas seisundis ehk mõisad, mis nõuavad vaid suhtelist väikest, n. ö. kosmeetilist remonti;
- Rahuldavas seisundis ehk mõisad, mis vajaks korrastamist nii seest kui väljast;

³¹ Samas, 45.

³² Rahvusarhiivi Kinnistute register [<http://www.ra.ee/apps/kinnistud/>] (külastatud 28. mai 2018).

- Halvas seisundis või pooleldi lagunenuid mõisad;
- Hävinud.

Viimases lahtris (lahter 35) on väljatoodud autori üldised märkused, mis peamiselt annavad hinnangu hoone üldise säilivuse aspektist ning osaliselt põhinevad isiklikult mõisate külastamisel kogutud informatsioonist. Samuti on märkuste hulka lisatud mõisate ajalooline informatsioon lähtudes Eesti mõisa portaalist³³ või inventariseerimisest ning on mainitud informatsioon, mis juhtus härrastemajaga võõrandamise ajal.

Mõisate ehitusmaterjalide määratlemiseks ning ehitusliku arengu kirjeldamiseks toob bakalaureusetöö välja ka 1732 pildist koosneva fotokogu, mille loomiseks kasutati ajaloolase Georg von Krusenstjerni fotonegatiive ning Liivimaa paruni Friedrich von Wolff-Lettini ja Veljo Ranniku poolt loodud fotosid mõisate põhikehanditest, aga ka interjööridest. Samas on fotokogusse lisatud ka autori pildid, mis tehti mõisate külastamisel 2017. aasta suvel ja sügisel. Bakalaureusetöö raames külastati järgmisi mõisaid: Eikla, Heimtali, Kandla, Kotlandi, Loodi, Mustjala, Ohtja, Puiatu, Uusna, Vastemõisa. Olulised on ka Muinsuskaitseameti arhiivist pärinevad mõisate põhiplaanid.

Maakonniti on fotod jagatud järgmiselt:

- Tartumaa mõisatest 96 illustratsiooni, nende seas 3 põhiplaani;
- Pärnumaa 59 illustratsiooni, mille hulgas on ka 1 põhiplaan;
- Viljandimaa 925 illustratsiooni, nende seas 2 põhiplaani;
- Võrumaa 51 illustratsiooni, mille hulgas ei ole ühtegi põhiplaani;
- Saaremaa 401 illustratsiooni, nende seas 9 põhiplaani;
- Jõgevamaa 54 illustratsiooni, mille hulgas on ka 4 põhiplaani;
- Valgamaa mõisatest 72 illustratsiooni, nende seas ka 1 põhiplaan
- Põlvamaa mõisatest 74 illustratsiooni, nende seas ka 2 põhiplaani.

1. Mõisad Eestimaa asustuspildi kujundajatena

³³ Portaali „Eesti mõisad“ [<http://www.mois.ee/>] (külastatud 28. mai 2018).

Tänapäeval võivad mõisad näha välja nagu mingi kaugel, aga väga romantiline maailm, milles leiavad kajastuse meie arhitektuuri ajaloo kõrghetked.³⁴ Tavaliselt on mõisate tekkimine paigutatud 13.sajandi algusse, kuid meie mõisate võrgu püsivaim kujunemine jäi 17.sajandisse.³⁵ Märkatav mõisate arvu kasv kestis terve 17.sajandi. Selline aktiivne uute mõisate teke oli kõigepealt seotud sõja lõpuga ehk Rootsi kuningad hakkasid jagama väikemaavaldusi läänideks nii Rootsi ohvitseridele kui ka ametnikele. 17.sajandil on Eesti mõisate arenguloos väga tähtis roll, sest tollel ajal välja kujunenud mõisate võrgustik jäi oma põhijoontes muutumatuks ka kahe järgmise aastasaja vältel, hiljem lisandusid ainult mõned üksikud mõisad.³⁶

Mõisaid asetati looduspilti tavaliselt sarnaselt külade paiknemisele ehk valiti mõisateks võimalikult heade looduslike tingimustega koht lähtudes maapinna reljeefist, mulla viljakusest, veekogude lähedusest ning liiklemisvõimalustest nii maa- kui ka veeteed pidi. Mõisate rajamisel mängis olulist rolli ka esteetiline pool, sest mõisaid eelistati ehitada looduslikult kaunisse kohta, mis võimaldas kauneid vaateid mõisamajast. Oluliseks peeti ka asjaolu, et härrastemaja oleks kihelkonna keskustest sobival kaugusel, ehk kuni 10 kilomeetrit. 17.sajandil mõis muutus tähtsamaks keskasulaks, mille sotsiaalne ja majanduslik staatus mõjutas tugevalt vana asustuspilti.

Kui 17.sajandi esimesel poolel ehitati mõisaid sageli tühjadele talumaadele, siis sajandi teisel poolel asutati mõisaid pigem juba asustatud külade kohale, sest enam ei olnud nii palju tühje talusid ja külasid ning kõige paremad maad põllustamiseks olid juba võetud.

Mõisate paiknemine üle Eesti oli ebaühtlane, sest mõisaid rajati põlluharimiseks sobivatesse soodsate looduslike tingimustega aladele ning seepärast on mõned piirkonnad eelistatud. Kui võrrelda, siis mõisate võrk Lõuna-Eestis oli palju hõredam, kui Põhja- Eestis, eriti Vändra, Karuse ja Saarde kihelkonnas. Samuti arenesid Lõuna-Eestis mõisad aeglasemalt kui Põhja-Eestis, nii näiteks 17.sajandil oli väga suur mõisate arv nii Läänemaal kui ka Järvemaal, ent Lõuna-Eesti maakondades oli mõisate arv silmatorkav ainult Pärnumaal.³⁷

³⁴ Olev Suuder, „Inventory of Manors – Future of the Past“, 78.

³⁵ Juhan Maiste, Ants Hein, *Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventariseerimine. Koondaruanne*- NSV Riiklik ehiuskomitee kultuurimälestiste riiklik projekteerimise instituut (Tallinn, 1980), 37-39.

³⁶ Ülle Tarkiainen, „Asustus ja majandus Rootsi võimu perioodil“, *Eesti Ajalugu III. Vene-Livimaa sõjast Põhjasõjani*, toim. Enn Küng (Tartu: Ilmamaa, 2013),282-285.

³⁷ Tarkiainen, „Asustus ja majandus Rootsi võimu perioodil“, 282-285.

1.1 Lõuna-Eesti puitmõisad. Arv ja paiknemine

Vaadeldes mõisate levikukaarti, on selgelt eristatav, et territoriaalselt on mõisad paigutatud äärmiselt ebaühtlasest. Ka Herbert Ligi on väitnud, et 16. sajandi keskpaiku oli eri piirkondades mõisate võrk kujunenud välja üsnagi erineva tihedusega. Kõige tihedam oli see Harju- ja Virumaal.³⁸ Aja jooksul see olukord palju ei muutunud: tihedasti oli asustatud Harjumaa, Virumaa keskosa, Järva-, Tartu- ja Võrumaa kõrval oli piirkondi, kus mõisaid oli suhteliselt hõredamalt (näiteks Hiiu- ja Valgamaal). Uurides mõisate võrgu kujunemist mõjutanud asustusajaloolisi tegureid on selgelt näha, et selle kujunemisel mängivad väga olulist rolli ka looduslik-geograafilised faktorid.³⁹ Nii näiteks puuduvad mõisad pea täiesti metsarikastes piirkondades nagu Alutaguse, Pärnumaa metsad, samuti soostunud ja vähe viljakatel aladel- Kõrvemaal. Kui uuemal ajal loetakse viljakamateks Lõuna-Eesti huumusrikkamaid põlde, siis H. Ligi uurimuste kohaselt oli 17.sajandil Põhja- ja Lääne-Eesti muld viljakam, eeskätt tänu maaharimise suhteliselt primitiivsele laadile.⁴⁰ Võimalik, et antud tõsiasiaga võib seostada ka 18.sajandist pärinevate mõisahoonete arvukamat esinemist Põhja-Eestis võrreldes Lõuna-Eestiga, kus mõisaarhitektuur on enamasti hilisem.⁴¹

Käeoleva uurimistöö tulemusena saab väita, et tänapäeva haldusjaotuse järgi Lõuna-Eesti kaheksas maakonnas paiknes 19.sajandi lõpul ja 20.sajandi alguses kokku 245 puidust mõisamaja:

- Tartumaa 36
- Pärnumaa 42
- Viljandimaa 32
- Võrumaa 12
- Saaremaa 48
- Jõgevamaa 20
- Valgamaa 24

³⁸ Herbert Ligi, *Eesti Talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558-1561)*, (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1961), 152.

³⁹ Herbert Ligi, *Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI-XVII sajandil* (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1963), 112.

⁴⁰ Samas, 113.

⁴¹ Maiste, Hein, , *Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventariseerimine.*, 39.

- Põlvamaa 23

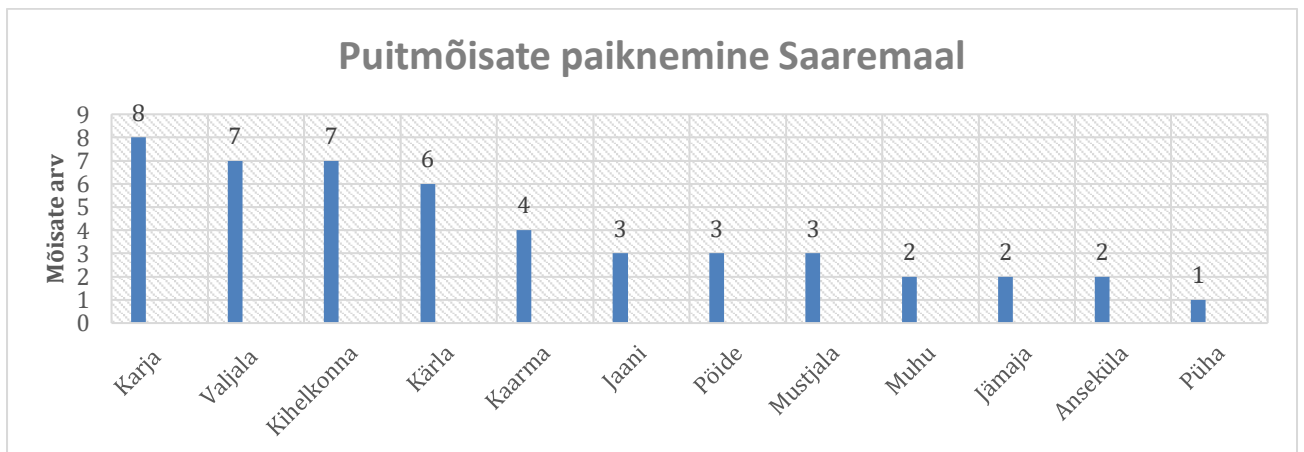
Need mõisad moodustasid 20. sajandi algul Eestimaal asunud 1047 mõisast ainult 23,4%.⁴² Nagu näeme, paikkonniti jaotuvad puitarhitektuuriväärtused vabariigi territooriumil küllaltki erinevalt. Lõuna-Eestis eeskätt võib nimetada Saare-, Tartu- ja Viljandimaad, mille kõrval eksisteerib aga puitarhitektuuri levikult suhteliselt tagasihoidlikumaid piirkondi nagu Valgamaa, Põlvamaa, Jõgevamaa ning Võrumaa.

Lõuna-Eestis paiknes :

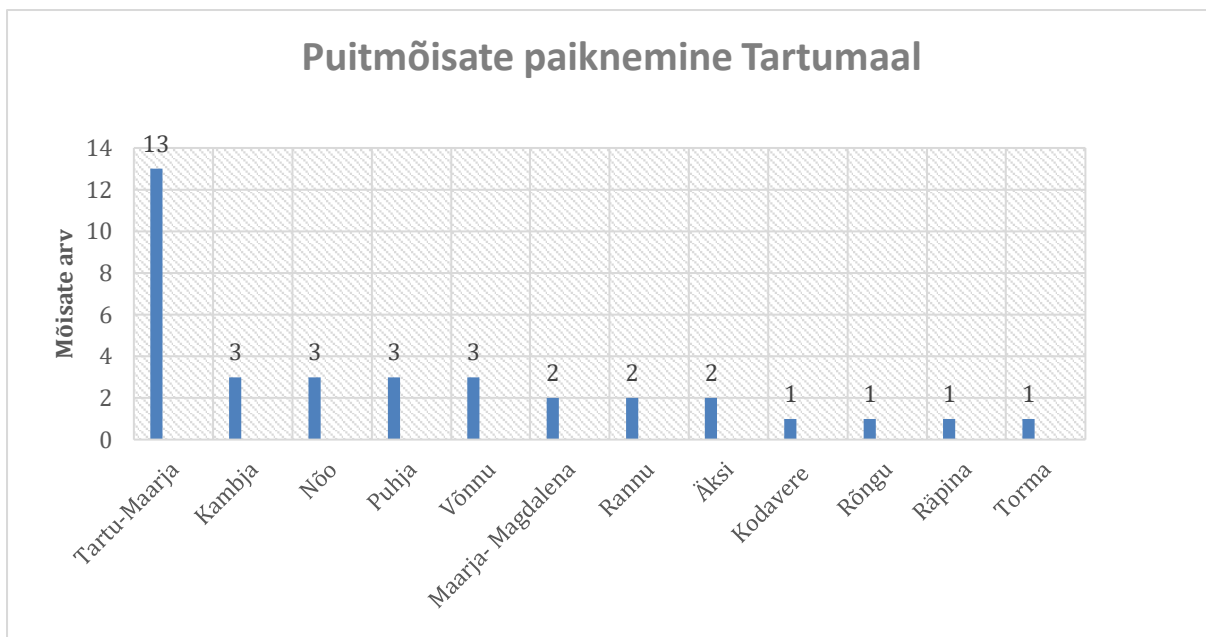
- 139 rüütlimõisat, neist
 - o Tartumaal 20;
 - o Pärnumaal 16;
 - o Viljandimaal 16;
 - o Võrumaal 7;
 - o Saaremaal 29;
 - o Jõgevamaal 14;
 - o Valgamaal 15;
 - o Põlvamaa 21;
- 54 riigimõisat, neist
 - o Tartumaal 8;
 - o Pärnumaal 14;
 - o Viljandimaal 9;
 - o Võrumaal 2;
 - o Saaremaal 14;
 - o Valgamaal 4;
 - o Põlvamaal 3;
- 39 kõrvalmõisa, neist
 - o Tartumaal 6;
 - o Pärnumaal 9,
 - o Viljandimaal 6;
 - o Võrumaal 2;
 - o Saaremaal 3;
 - o Jõgevamaal 4;
 - o Valgamaal 2;

⁴² Rosenberg, „Eesti mõisate ajalooline ülevaade“, 27.

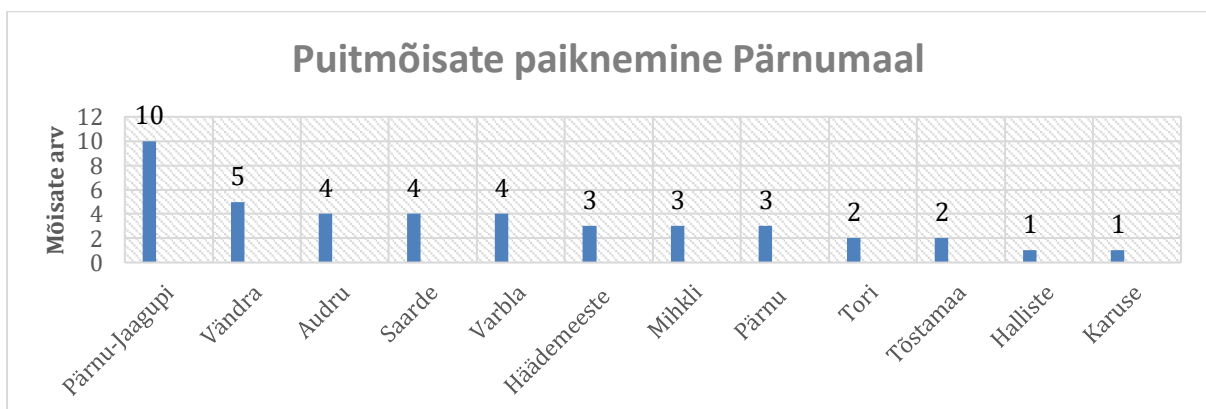
- Põlvamaal 2;
- 3 poolmõisat, neist
 - Saaremaal 3;
 - Põlvamaal 1;
 - Valgamaal 1;
- 2 karjamõisat, millest 1 on Võrumaal ja 1 Pärnumaal;
- 6 linnamõisat, neist
 - Tartumaal 1;
 - Pärnumaal 2;
 - Saaremaal 1;
 - Jõgevamaal 1;
 - Valgamaal 1.

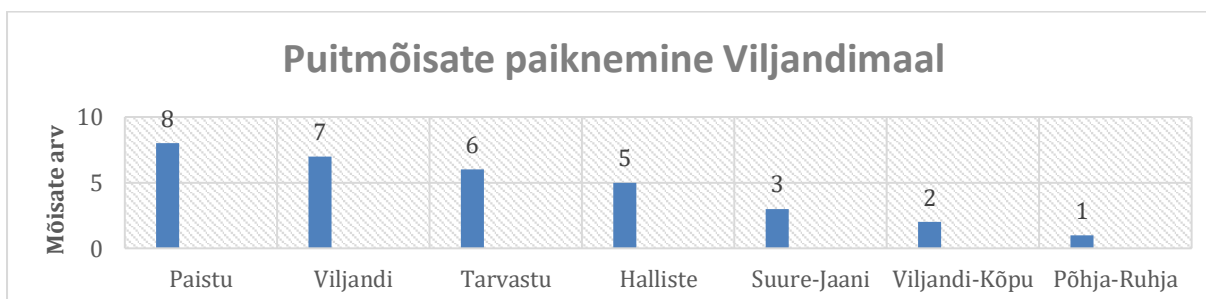
Joonis 1. Puitmõisate paiknemine Saaremaal.

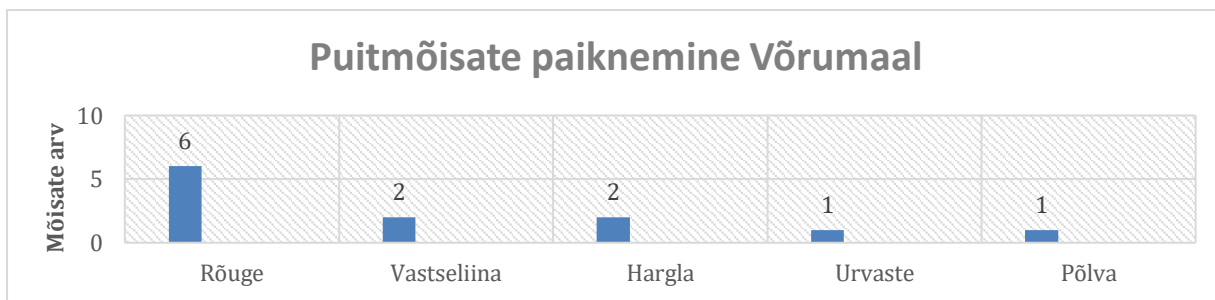
Joonis 2. Puitmõisate paiknemine Tartumaal.

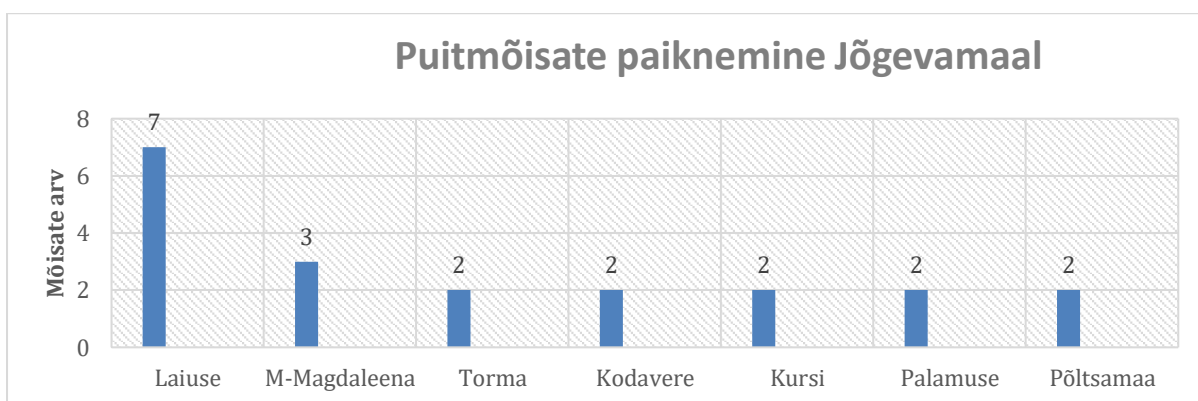
Joonis 3. Puitmõisate paiknemine Pärnumaal.

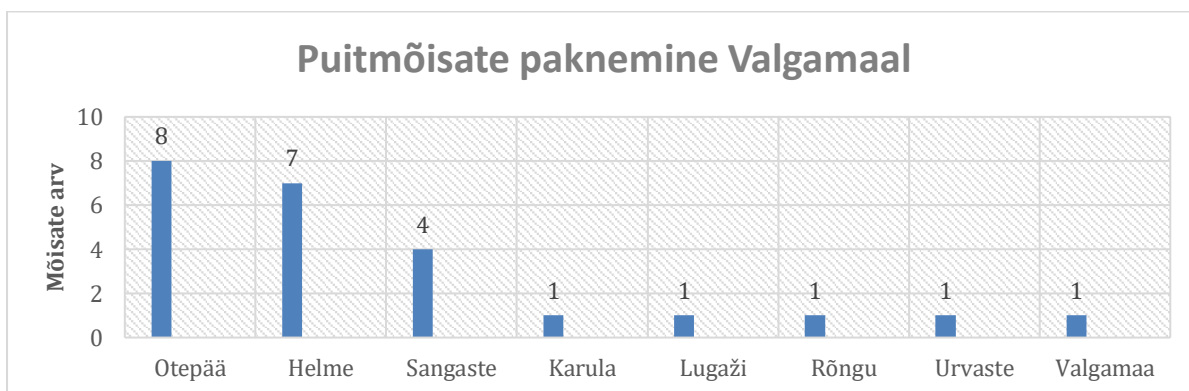
Joonis 4. Puitmõisate paiknemine Viljandimaal.

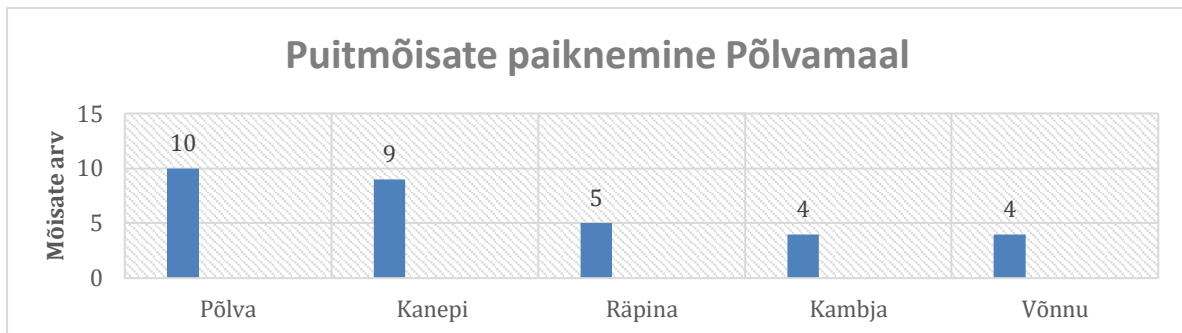
Joonis 5. Puitmõisate paiknemine Võrumaal.

Joonis 6. Puitmõisate paiknemine Jõgevamaal.

Joonis 7. Puitmõisate paiknemine Valgamaal.

Joonis 8. Puitmõisate paiknemine Põlvamaal.

Keskmiselt paiknes Lõuna-Eestis ühes kihelkonnas 4 puitmõisa, kui samas oli kihelkondi, kus mõisaid oli oluliselt rohkem. Näiteks:

- Tartu-Maarja kihelkond (13 mõisa)
- Põlva kihelkond (11 mõisa)
- Pärnu-Jaagupi kihelkond (10 mõisa)
- Kanepi kihelkond (9 mõisa).

Statistikast lähtudes olid kõige hõredama puitmõisate võrguga kihelkonnad Karula, Karuse, Lugaži, Põhja- Ruhja, Torma, Põlva, Püha, Räpina ja Valga, nende kihelkonna maadel asutati kõikjal vaid üks puitmõis. Kõige rohkem puitmõisatega asustatud olid Tartu- Maarja (13), Põlva (10) ja Pärnu-Jaagupi kihelkonnad (10).

2. Eesti mõisaarhitektuuri arenguetapid

Enne kui minna puitmõisate põhjalikuma analüüsini, vaatleb autor Eesti mõisate üldist arengulugu. Niisiis, sõna «mõis» on muistne soome-ugri sõna, mis oli samuti levinud ka teistes keeltes, nagu: vene, läti jne keeltes.⁴³ Esimesi teateid mõisa kohta leiti kogu Põhja-Euroopas ainulaadsest katastridokumendist- „Taani hindamisraamatust“.⁴⁴

Mõisate rajamine Eesti aladel algas pärast 1343.aasta Jüriöö ülestõusu. Sellel ajal müüs Taani oma maid Eestile ja nii sai peamiseks poliitiliseks jõuks Liivi ordu. Seejärel vähenesid paariks sajandiks välis- ja sisepinged ning saabus suhteline rahu ja vaikus. Seetõttu muutus järgnevatel sajanditel tunduvalt maa maastikuline ilme- kerkisid püsivad ja monumentaalsed kivehitised ehk vasallilinnused, mille funktsioon oli kõigepealt kaitse, kuid samas oli see elamu.⁴⁵ Üle kogu maa kujunes välja vasallilinnustena tuntud kaitserajatiste rõhk. Tüüpiline vasallilinnus oli lihtsa ruudukujulise põhiplaaniga, paksude seintega ning ümarate tornidega.⁴⁶

Eesti mõisaarhitektuuri arengulugu elas enda perioodi jooksul läbi palju hävinguid, paljukordseid taastamisi, taas hävinguid jne. Jälgides härrastemajade arenguetappe, ilmneb suurt ehituslik aktiivsus just Rootsi ajal. Selle perioodi eripäraks on suure hulga nn. vanabalti tüüpi hoonete ehitamine ja nende ümber funktsionaalse ansambliterviku välja kujunemine. Kõigepealt olid need ühekorruselised lihtsad hooned, mille keskel asus mantelkorsten, kivist seintega köögiruum, mis ülalpool lage ahenes korstnaks, selle ümber aga kahhelahjudega köetavad toad. Tavalistest talumajadest eristasid neid klaasitud aknad ja katustelt väljaulatuvad korstnad.⁴⁷ Rääkides tolle aja stiilist, siis mõisate puhul avaldusid nii, hilisrenessansi kui erandjuhul ka juba palladionismi tunnused, mis jõudsid Eestisse 17.sajandi teisel poolel. 17. sajandi lõpukümnetel kerkisid Eestis Madalmaade ja Rootsi eeskujudel suurejoonelisemad ansamblid. Toonast härrastemaja iseloomustab antiigist pärit sümmeetria, kolossaalorderis pilastrid ja kolmnurkfrontoonidega eenduvaid külgrisaliidid. Palladionismile iseloomulikult oli nende hoonete juures oluline lakooniline vormikeel ja proportsionaalsus.⁴⁸

⁴³ Valdo Praust, *200 Eesti kaunimat mõisat*, toim. Nele Otto (Tallinn:Tänapäev,2012), 11.

⁴⁴ Valdo Praust, *Eestimaa mõisad* (Tallinn: Kunst, 2005), 11.

⁴⁵ Valdo Praust, *Eestimaa kaunimad mõisad, lossid, linnused*, (Tallinn: GRENADER GRUPP, 2004), 3.

⁴⁶ Praust, (2004), 11-12.

⁴⁷ Valdo Praust, *Eestimaa kaunimad mõisad, lossid, linnused*, 3.

⁴⁸ Ants Hein, „*Rootsiaegne mõisaarhitektuur Eestis: hinnanguid ja ümberhinnanguid*“, Kunstiteaduslikke Uurimusi, 9 (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1998) 98-135, 104.

Põhjasõda, nälg ja katkuepideemiad, eriti 1710-1711, olid kõige olulisemad põhjused, miks mõisaarhitektuuri Eestis 18.sajandi alguses jäi veel tagasihoidlikuks. Kuigi juba sajandi teisel poolel, 1760.-1770.aastatel, eelkõige seoses Vene õukonna ja sealsete vahenditele kerkisid luksuslikud härrastemajad ja esinduslikud mõisaansamblid. See oli Eesti mõisate tõeline õitseage, mil mõisahoonetele oli iseloomulik kõrge kelpkatus või mansardkatus, 2-4 mantelkorstnat. Pearõhk pandi hoone keskosale, eenduvale keskrisaliidile tavaliselt oli see esile tõstetud ning seda kroonis kolmnurkfrontoon. Kõige uhkematel härraste hoonetel võis leida peale keskrisaliidi ka otsarisaliidid. Aknad olid reeglipäraselt paigutatud ning fassaadi liigendasid pilastrid ja liseenid. Esinduslikust rõhutasid terrassid ja rõdud. Sisearhitektuuris peeti oluliseks suurt uhket ja avarat vestibüüli, kust detailirikas peatrepp viis teisele korrusele ja pidulikku saali. Saalist omakorda hargnesid toad anfilaadses süsteemis.⁴⁹

18.sajandi lõppkümnenditel vahetas Eesti mõisaarhitektuuris baroki välja varaklassitsism, mis oma mängulisuse ja kohatise rokokooliku spontaansusega muutis nii välifassaadi kui ka siseplaneeringut. Hoonete liigendus muutus horisontaalsemaks, katused madalamaks ja aknad kõrgemaks. Siseruumides jäi endiselt püsima barokile iseloomulik plastiline käsitluslaad, dekoorelemendina tulid jahi- ja viljakusmotiivid, medaljonid ja militaarsümboolika, trofeekimbud ning embleemid. Kõik see andis edasi erilist õhkkonda.⁵⁰

19.sajandi algus tähistas Eesti mõisaarhitektuuris uue ehitusperioodi algust. Tekkis vajadus rangema, ratsionaalsema, lakoonilisema lahenduse järele, mis pidi väljendama klassitsismi ideaale. Järsku kadusid laiad aknaraamistused, risaliite eraldavad pilastrid, liseenid. Selle asemele tulid suured siledad pinnad, lihtsad ja samas esile kerkivad karniisid, reeglipäraselt jaotuv akenderida. Katustele oli tüüpiline madal antiiktempleid meenutav katus. Hoonetele lisandus jõulise aktsendina sammastportikus. Mõisate siseplaneeringus kasvas kõigepealt ruumide arv, mis tihti ulatus kümnetesse. Ruumide planeering muutus asümmeetriliseks, vestibüül kaotas oma tähtsuse ja saali asukoht ei sõltunud enam sellest. Lisaks tuli interjööri vältida liiga paljusid kaunistusi, liigne hulk dekoorielemente näitas tollel ajal mõisaomanikul maitse puudust. Selliselt, valitses klassitsism kui juhtiv stiil 19.sajandi II pooleni, pärast mida sajandi härrastemajad käsitlema varasemaid stiile.⁵¹

⁴⁹ Maiste, *Eesti mõisad*, 62-63, 109, 150-153.

⁵⁰ Samas, 150-153.

⁵¹ Samas, 109, 150-238.

19.sajandi keskpaiku andsid end stiilisuundumusena klassitsismi kõrval märku neogootika, neorenessans ja neobarokk. Neid stiile võime nimetada ühe sõnaga – historitsism. Väga tihti oli sellel ehitusperioodil tüüpiline mitme stiili kasutamine ühe ja sama hoone puhul, mis annab arhitektuurile kohati eklektilise ilme. Hoonetele olid iseloomulikud erinevad detailelemendid nagu ehisviilud, võred, vitraažid jms. Samuti oli laialt arenenud vanavene stiil ning šveitsi stiil, millele olid tüüpilised rikkalikud saelõikeornamendid, mida rakendati rippkarniiside, sarikaotste, palkonipiirete, akende ja uste kujundamisel. Neogootikat nimetati tihti „kristlikuks stiiliks“, kuna see oli varem peamiselt levinud sakraalarhitektuuris.⁵²

19. sajandi 50-60.aastatel jõudis neogootika kõrvale neorenessans. Neorenessansile oli omane ehitusmasside vaba liigendus ning horisontaalsus. Rõhk oli ka detailidel nagu nurgarustika, kaaravad ümarkaared ning eriline tähelepanu oli pööratud pilastrite, simsside, tahveldiste ning elementidega korruselisusele. Suurem osa neorenessansi stiilis mõisahoonetest erinesid oma detailide arvukuse ja ilu poolest.⁵³

Historitsismi lõpp tõi kaasa omanäolise Balti juugendi, mille puhul orienteeruti mineviku eeskujudel. Juugendile on iseloomulik kõigepealt looduslikest vormidest lähtuvad kõverad pinnad ning kaootiline ebareeglipärane elementide paigutamine. Juugendistiili kõrval kujunes ka rahulik, saksapärase nn. kodumaa stiil ehk heimatstiil. Tüüpiliseks heimatstiili elementideks on erineva kõrgusega katusepinnad, vahvärkviilud, laiad krohviäärsed ja tihedalt ruudustatud aknad. See oli ühelt poolt dekoratiivne stiil, teiselt poolt tihedalt seotud traditsioonilise arhitektuuriga.⁵⁴

⁵² Hein, *Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini = Gutsarchitektur in Estland : vom Historismus bis zum Jugendstil* (Tallinn: Hattorpe, 2003), 36-38.

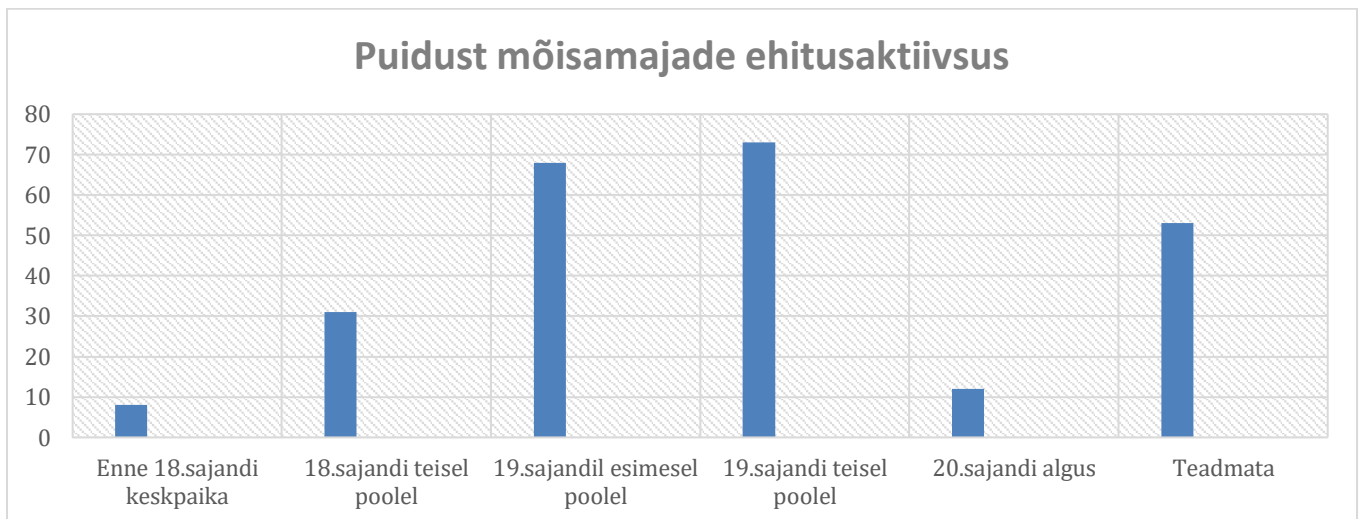
⁵³ Maiste, *Eestimaa mõisad*, 320-323.

⁵⁴ Hein, *Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini*, 218.

3.Lõuna-Eesti puitmõisate ehituslugu

3.1. Mõisate vanuseline koosseis

Ehki mõisamajade dateeringute juures on oluline silmas pidada, et nende vanusele antavad hinnangud, ei tugine sageli mitte faktilisele materjalile (mida paraku ei leidu), vaid visuaalsele vaatlusele ja stiilikriitilisele analüüsile. Nimetatud seisukohta toetab ka mõisaid inventeerinud Juhan Maiste, kes väidab, et konkreetseid andmeid hoonete vanuse kohta oi ole enamasti ilma tehniliste uuringuid läbi viimata võimalik määrata. Nii on ehitusaeg antud töös määratud lähtudes mõisarhitektuuri süstemaatilisel uurimisel kogutud ning Muinsuskaitse ameti arhiivis leiduvatest mõisate inventariseerimise materjalidest. Abiks on olnud ka töö käigus kogutud vanem ikonograafiline materjal.⁵⁵

Joonis 9. Lõuna-Eesti puidust mõisamajade ehitusaktiivsus.

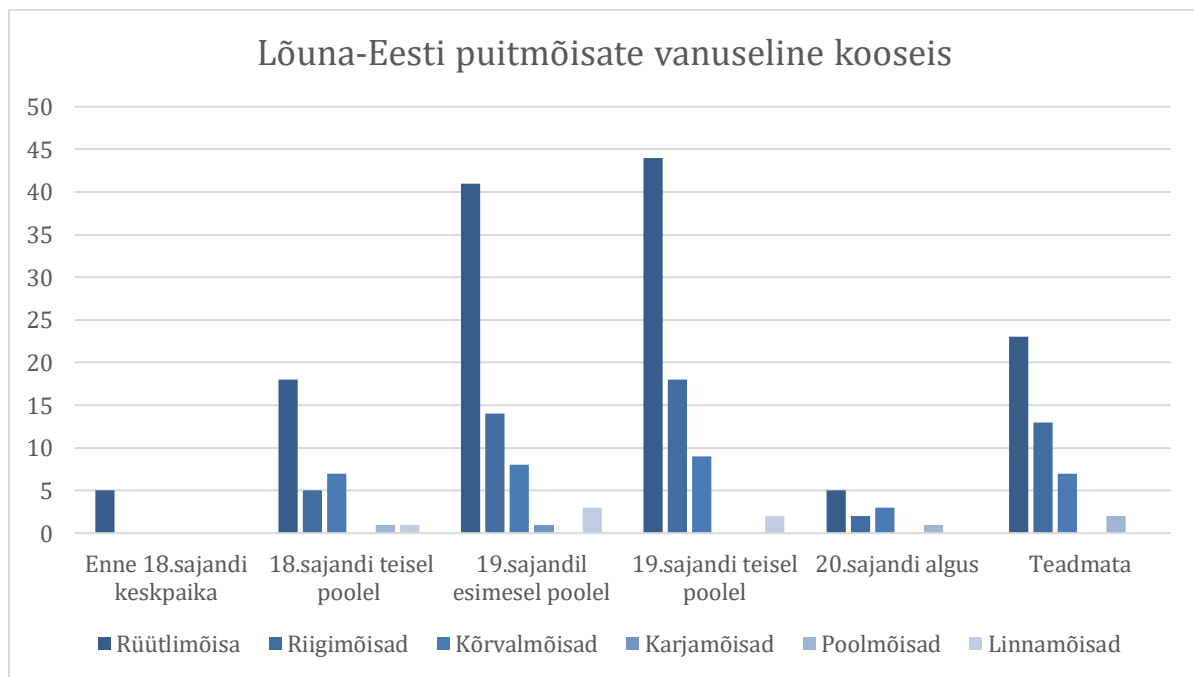
Vanuseliselt jagunevad Lõuna-Eestis püstitatud mõisamajad viide kategooriasse:

- 8 härrastemaja, mis ehitati enne 18.sajandi keskpaika;
- 31 härrastemaja, mis ehitati 18.sajandi teisel poolel
- 68 härrastemaja, mis ehitati 19.sajandi esimesel poolel;
- 73 härrastemaja, mis ehitati 19.sajandi teisel poolel;
- 12 härrastemaja, mis ehitati 20.sajandi algul;

⁵⁵ ERA.T-76.1.10728. Maiste, Juhan, *Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventeerimine. Koondaruanne* (Tallinn: Eesti NSV Riiklik ehituskomitee, 1980), 40-45.

- 53 härrastemaja, mille ehitusaeg on teadmata.

Tabelist järeldub, et 18.sajandi teisel poolel hoogustus puidust härrastemajade ehitamine. ehitusaktiivsus oli kõrge läbi kogu 19.sajandi, eriti selle teisel poolel. Tabel näitab ka, et 18.sajandi alguses oli Lõuna-Eesti mõisatevõrk hõredam, kui Põhja-Eestis.⁵⁶ Mõisate ehitusaktiivsus langes oluliselt 20.sajandi algul. Arvatavasti oli see peamiselt seotud ebastabiilse olukorraga nii laiemalt Vene riigis kui Eestis (revolutsioonisündmused). Kõige vanemad mõisad Lõuna-Eestis on Illuste, Suure-Kambja, Kareda ning Välgita ning kõige nooremad on Aidu, Kähri, Tõdu, Leebiku, Libatse, Koltsi, Leevi, Laatsi, Vödula, Tuuliku ja Ropka.

Joonis 10. Lõuna-Eesti puitmõisate vanuseline koosseis.

Mõisaliikidest ehitati rütlimõisaid ning teisi mõisaliike kõige rohkem 19.sajandi I ja II poolel.

⁵⁶ Rosenberg, „Eesti mõisate ajalooline ülevaade“, 10-11.

3.2 Ehituslik areng

Käesolev peatükk annab ülevaate Lõuna-Eesti puitmõisate arhitektuuri kohta, mis enamasti on järginud kiviarkitektuuri mõisate arengulugu. Tänapäeval on võimalik rääkida puitarkitektuuri arengust nagu iseseisvast perioodist meie kultuuriajaloo pildis. Puitmõisate arhitektuuri arengut ei ole paraku võimalik alustada keskaegsete hoonete kirjeldamisest, kuna puit on selline materjal, mis hävineb kergelt tules ning ei kesta läbi sajandite. Seetõttu saab alustada puitmõisate arhitektuuri ajalugu Rootsi ajast.

Alates 17.sajandist saame rääkida mõisaansamblist mitte nagu kaitse eesmärgiga ehitusest, vaid juba ansamblist, mis eeskätt omab majanduslikku funktsiooni.⁵⁷ Just sellest perioodist pärinevad tänaseni säilinud esimesed puidust mõisad (Välgita). Hooned olid vanabalti ehk frangi tüüpi, mis oli pärit Kesk-Euroopa talurahvaarkitektuurist ning pärast segunes ka lisaks eesti ehitustraditsioonidega.⁵⁸ Tüüpiline vanabalti mõisamaja on madal, ühekorruline puitprussidega liigendatud hoone, millel oli ristikujuuline põhiplaan. Hoone põhiplaan oli lihtne kompaktne ja proportsionaalne (Välgita, Kotlandi, Vatsemõisa). Vanabalti mõisaid on tihti seotud mõistega „arhailisus“. Arhailist tüüpi mõisamajad olid kõige rohkem levinud Saaremaal, kus nendest mõned on tänase päevani säilinud (Kotlandi, Küdema, Jürsi, Kulli). Selle hoonetüübi edasiarenduseks olid nn „pikad baltlased“, mille põhiplaan oli veidi pikendatud (Riidaja, Mustjala, Oja).

Välgita mõisa peahoone Autori foto.

ERA.T-76.1.10325 Välgita mõisa peahoone. V. Ranniku 1966

⁵⁷ Maiste, Juhan, Hein, Ants, Eesti NSV mõisaarkitektuuri inventariseerimine. Koondaruanne- NSV Riiklik ehituskomitee kultuurimälestiste riiklik projekteerimise instituut (Tallinn, 1980), 70.

⁵⁸ Siilivask, Mart, „Tartu puumajad. Ajalooline tüpologia ja restaureerimise päevaprobleemid“, *Muinsuskaitse Aastaraamat 2006*, toim. Leele Välja (Tallinn: Rebellis AS, 2007), 45.

ERA.T-76.1.10573.Tori mõisa peahoone. J.Vali,2003 ERA.T76.1.3728.Kotlandi mõisa eestvaade.J.Vali,2004

Arhailistel hoonetel on akende ja uste paiknemine reeglipärane, hoone sissepääs asus esifassaadi keskel ning selle mõlemat poolt ümbritsesid kõigepealt paraadaknad, siis väikeruudulised aknad, mis olid tavaliselt ümbritsetud laiade piirdelaudadega. Peauks oli samuti tihtipeale ümbritsetud laiade piirdelaudadega. Hea arhailiste akende ja uste asetuse ja vormistuse näitena võime välja tuua Välgita mõisa, millel on eriti võluvad barokkraamides 16-ruudulised luukidega aknad aknaid.

Välgita mõisa aken. Autori foto.

Välgita mõisa peasissepääs. Autori foto.

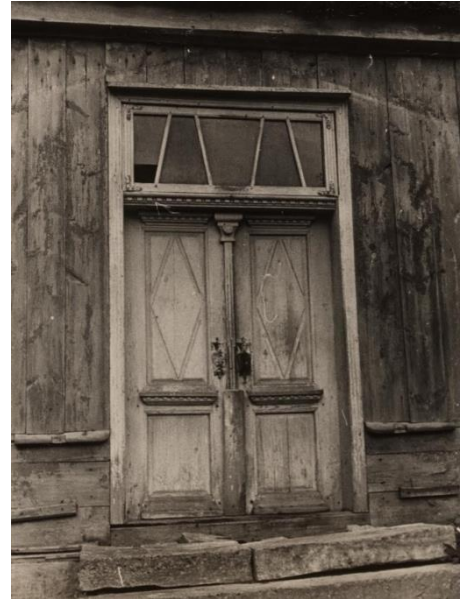
Tüüpiline oli mõisate puhul ka nurkade katmine püstlaudadega (Põhu) ning küllaltki tihti olid seinad vooderdatud laia rõhtlaudvoodriga. (Tori, Mustjala, Välgita).

Vanabalti mõisatele oli iseloomulik täiskelpkatus (harvem ka poolkelp-või viilkatus). Kõige tähtsamat rolli frangi härrastemajas mängib suur jõuline ja kogukas mantelkorsten hoone keskel. Läbi aegade võimaldasid väljavenitatud põhikehaga hooned mahutada kaks(Ohtja), kolm (Riidaja, Pilkuse) või isegi neli mantelkorstnat.⁵⁹ Arhailiste vanabalti tüüpi härrastemajade siseplaneeringus kõige olulisem oli mantelkorsten, mis asus maja keskel ja mida

⁵⁹ Maiste, 101 Eesti mõisa, 56.

ümbrisesid teised perekonnale vajalikud toad. (Välgita). Esialgu ei olnud arhailistel hoonetel esinduslikku sissepääsu, selle asemel oli madal esik, mis viis kodakööki.

18.sajandi esimene pool tähendas Eesti arhitektuuripildis eelõitsengut, arhailiste ja rustikaalsete ehituste kõrval kerkisid esile uued tendentsid, mis andsid hoonetele hilisema tähenduse.⁶⁰ Mõisad on sellest ajast põhiplaanilt ehk ülesehituselt küllaltki sarnased Rootsi ajal ehitatule. Nii nagu kiviarkitektuuris umbes alles sajandi keskpaigas hakkasid härrastemajades koduema barokk- ning rokokoostiilide elemendid, mis väljendusid akende ja uste vormistustes: sepishinged, uksekingid ja ilusalt nikerdatud tahveldisega ukseid.⁶¹ Ilusa ukse näitena võime nimetada Jürsi mõisahoonet (hävinud) barokse vormiga kahe dekoratiivse tahvli ja valgmikuga ust.

ERA.T-76.1.3728.Jürsi mõisa peahoone uks. V.Ranniku, 1965

Muidugi väärneb märkimist ka Tori mõisa fassaadi vormistus, mis avaldab muljet oma kaunitl dekoreeritud sepi detailidega. Väikeste tiheruuduliste akende asemele jõudsid suuremad, peamiselt 6-ruudulised aknad, tiheruudulisena jäid ainult lakaaknad. Akende paiknemine näitas kõigepealt saali asumist ning neid hakati kaunistama (Uus-Varbla). Barokiajastul on mõisatel suured ja kõrged katused, mis moodustasid 2/3 kogu maja kõrgusest (Kandla). Kõige tihedamini kohtame selle ajastu mõisate sees kelp- ja murdkelpkatuseid. Katustel asuvad unkaavad ja lakatoad (Kulli, Kärla, Lümanda, Mustjala). Kelpkatuse kõrval olid levinud ka mansardkatusega hooned. Fassaadi vormistusel järgiti samalaadseid traditsioone nagu enne, kuigi püstlaudise kõrval ilmus ka rõhtlaudvooderdus. Prussid kadusid ning see andis hoonetele palju elegantsema ilme. Baroksetel hoonetel muutus olulisemaks ning paraadsemaks peasissekäik ning ilmus uhke peosaal, kust hargnesid anfilaadsüsteemis toad. Vaieldamatult kasvas ka tubade suurus (Loodi, Riidaja).

⁶⁰ Maiste, *Eestimaa mõisad*, 65.

⁶¹ Samas, 151.

ERA.T-76.1.3211. Uue-Varbla peahoone. V.Ranniku, 1963

Eesti mõisaarhitektuuris tähistas 18.sajandi lõpp ja 19.sajandi algus uut ehituskunstilist taotlust. Võrreldes esindusliku kiviarkitektuuriga, mis reageeris intensiivselt stiilimuudatustele, olid puitmõisad ehituslikud konservatiivsed. Puitmõisates ei toimunud põhiplaanis suuri muudatusi, nagu varem on domineerivaks tüübiks vanabalti põhikehand, kuid üldmuljelt hakkasid mõisad välja nägema küllaltki madalad. Enamus hoonestustest on ühekorruselised (Tusti, Kokora), fassaadi keskel kahekorruseline pealeehitus, mida katab kolmnurkfrontoon, mis oli tavaliselt kolme akna laiune (Audru, Uue-Varbla, Uusna, Vasula) ehk sellega hakati veelgi rohkem rõhutama hoone keskosa.

Autori foto. Uusna mõisa peahoone

ERA.T-76.1.10432. Vasula mõisa peahoone. V.Ranniku, 1963

Klassitsismi kodunemise tulemusena muutus mõisate põhikehand horisontaalsemaks sarnanedes mõnikord isegi itaalia palazzo vaimuga. Lisandusid klassitsistlikule stiilile omased portikused (Kokora, Pala) ja sammastikud - kas kivist või puidust (Eikla, Asu) või isegi metallist (Heimtali). Puitklassitsismi näitena võib esile tuua Kabina mõisa, mis tänaseks ei ole säilinud. See oli pikk liigendatud puitehitis, millel ühekordne põhikorpus ja vasakul tiival

liidetud kahekordne ruudukujulise põhiplaaniga tiibhoone ning tagafassaadil paiknes pealeehitus.

Eikla mõis. Autori foto

ERA.T-76.1.10431. Kokora mõisa sammportaal.V.Rannik, 1960

Mitmetele mõisatele ehitati nii esi- kui ka tagafassaadile pealeehitus (Arula, Saulepi, Kuigatsi, Kaisma, Käršu). Hiljem hakati ehitama nn segahooneid ehk hooneid, mille loomiseks kasutati nii puitu kui ka kivi (soklikorrus kivist: Toolamaa, Rahumäe, Uue-Kaarma; üks osa on kivist: Illuste, Uue-Lõve, Pamma, Rootsiküla, Imukvere).

ERA.T-76.1.3141. Toolamaa mõisa otsvaade. J.Vali, 2003

ERA.T-76.1.3141. Rahumäe mõisa otsvaade. J.Vali, 2004

Varaklassitsism tulek muutis ka peauste ja akende asukohta. Üks paiknes tihti esifassaadi ühele küljele ning sellega muutus ka akende paigutus. Aknad muutusid avaramaks, suhteliselt kitsamaks ja kõrgemaks, kuid säilib nende 6-ruuduline kujund ja lai piirdelaud. Aknad on tavaliselt paigutatud rühmiti (näiteks Änge ja Pikkjärve mõisate teljelisus: 2+3). Sageli asetati katusele lakaaknad (Rasina, Puiatu, Audru) ning on olemas üksikuid näiteid veneetsia akendest (Puiatu). Akende nurkadel võime jälgida mõnikord ka lukumotiive (Uus-Varbla). Peasissepääsu ees paikneb vabatrepp, mis viib meid mõisasüdamesse (Vana-Kirepi, Puiatu).

Uste ja akende dekoorielementidest on tihtipeale eelistatud kolmnurkseid karniise, hammaskarniisi ning samuti hakati ka eraldama uksepooli tahveldisega ja sammastega, millel olid erinevad motiivid: rosett, romb või taimemotiivid (Jürsi, Pikkjärve).

Nagu eespool oli juba mainitud tõstis klassitsismi esteetika esile fassaadis just selle keskosa. Vaadeldes klassitsistlikku hoonet näeme kohe suursugust tahveldisega peaust. Aknad muutusid veelgi suuremaks, akende paigutus ei muutunud oluliselt, see jäi suhteliselt sümmeetriliseks. Samad reeglid kehtisid ka kahekorruselistel klassitsistlikel mõisatel (Parasmetsa, Kriimai). Laiade piirdelaudade asemele tulid kitsad (Kaisma). Uste dekoorelemendid muutusid- uued ukсед olid mitme tahveldisega, tihti kanneleeritud ja kaunistatud näiteks hammaslõikega või eraldatud poolsammastega (Jürsi, Vana-Koiola). Akende kohale kerkisid kolmnurkviilud, lihtsad simsid ning osa akendest muutusid ümaraks, tihtipeale sellega rõhutades saali olemasolu (Kuusnõmme, Jäska, Uusna, Puka).

ERA.T-76.1.3728. Kuusnõmme peahoone. Arhitektuuri fotokogu

Uuendusena ilmub kelpkatuse kõrvale viilkatus (Pikkjärve), korstnate arv jääb samaks: ühest neljani. Mõnikord kasutati mõisaehitusel klassitsistlikule stiilile iseloomulikku madalat kelpkatust (Sikassaare) ning erandlik on Kuusiku mõisa, millel on mannsardkatus. Klassitsismi jõudmisega Eesti aladel kadusid mõisahoonetest täiesti rookatused, kuna see üldse ei sobinud klassitsismi esteetikaga. Uue katuse viilu ja räästakarniisid on härrastemajadel laialt profileeritud.

Tihti kasutati suuremõõtmeliste fassaadide kujundamiseks pilastreid ja liseenne (Audru, Kandla, Vana-Kirepi, Taaliku), terrasse, verandasid ja rõdusid ning silmatorkavalt mõjub mõnedel härrastemajadel klassitsistlikule stiilile omane sammastportikus (Kokora). Enamasti eelistati horisontaalset laudvooderdust. Üksnes haruharva võib kohta vertikaalvooderdust.

Välisarhitektuuriga kooskõlas ilmnevad muutused ka siseruumides, kõigepealt levib ruumide anfilaadne süsteem, mis hilisemal perioodil oli jagatud keskkoridorisüsteemiga.⁶² Samuti muutus peasaali asukoht - see nihkus keskosas.

19.sajandi 30.-40-ndatel aastatel jõuab Eestisse neogootika ehk puitmõisate arhitektuuriareng muutub maalilisemaks, huvitamaks härrastemajaks (Pärsti, Säna, Vana-Prangli). Samuti laienevad ja muutuvad mõisaansamblid, millele liituvad uued osad nii majandushoonete kui parkide näol. Seejuures säilib puitmõisate arhitektuuris ka tubli annus klassikalist sümmeetriataju.⁶³ Erinevalt kivimõisatest ei muutunud neogooti stiili tulekuga puitmõisa põhiplaan. Muudatusi võib tajuda ennekõike fassaadides, lisandusid näiteks mezzaninokorrus (Kukulinna). Paljudele arhailiste põhikehanditega mõisatele lisati kivist tiibehitised (Jürsi, Kabina, Vana-Saaluse). Lõuna-Eestis oli raske leida selliseid suuremaid jõulisemaid ansambleid. Kerkisid ka eklektilise mõjudega hooneid (Abja-Vanamõisa, Säna, Uulu, Vaiste, Vanamõisa Viljandimaal).

ERA.T-76.1.3139.Säna mõisa. V.Ranniku,1972

ERA.T-76.1.3139. Säna mõisa. T.Taavet,2011

Neogooti ajastu ansambli rõhutamiseks kavandati näiteks teravkaarseid klaasijaotusega aknaid, torne, räästakaunistusi jms. Eeskujuks oli seejuures kiviarkitektuur, mille ehiselemente üritati puidus korrata.⁶⁴ Kasutati ka gooti stiilile omaseid dekoratiivseid katuseaknad. Heaks näiteks neogooti stiilist Lõuna-Eestis on Kukulinna mõis, mis esmapilgul ei näe üldsegi välja puitlossina, sest kõik neogooti detailid on väga meisterlikult puitmaterjalile üle kantud. Tavaliselt saab puitmõisate puhul eristada ainult üksikuid neogootikale vihjavaid detaile (Vana-Kirepi veranda, Kambja siseuksed neogooti motiiviga, Puiatu ja Pärsti mõisate teravkaarelised aknad, mis viitavad tärgvale neogootikale, Eikla mõisa neogooti valgmik ja Vardi mõisa aknad). Neorenessansi saab nentida, et domineerivaks jääb klassitsitlik käsitlus:

⁶² Maiste, *Eestimaa mõisad*, 151.

⁶³ Samas, 315.

⁶⁴ Hallas-Murula, „Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana“, 18.

aknad on paigutatud sümmeetriliselt ehk peasissepääs asub ka kas hoone külgedel võis isegi veranda all. Kuid nagu klassitsistlikel hoonetel neorenessansis kaob peasissepääsu eriline välimus. Mezzanino korrusel on jälgitavad väikesed aknad (Kukulinna), ukсед ja aknad on tihti kaunistatud profileeritud viiludega.

ERA.T-76.1.3139.Kukulinna mõisa. V.Ranniku,1964

ERA.T-76.1.3139. Kukulinna mõisa.J.Vali,200

19.sajandi siseplaneeringus peab silmas pidamas, et saali asukoht nihkub tagafassaadile, kuid mõnedel juhtudel jäi saal ka esifassaadile, kolides sealjuures küllaltki peaukse kõrvale. Nii välis- kui ka siseplaneeringus on 19.sajandil peaaegu suunatud hoone keskosale.

20.sajandi alguses jõudis Eestimaale rahulik ning hubane heimatstiil, mis muutis sein- ja katusepindu (Vana-Prangli). Samal sajandil kadusid eklektika tulekuga täiesti vormide ja paigutamise reeglid- akende paigutus on igal korrusel eriline ning nende vormistus ei ole samalad (Uue-Kaarma). Mõnikord lähtub akende vormistus veel klassitsistlikust kanoonist. Sageli erinesid aknad korruste lõikes järgmiselt: esimese korruse aknad olid rustikaalselt kvaaderdatud ning teise korruse aknaid kaunistasid simsid (Kärsu).

Fassaadivormistusest järgiti neorenessansis ja neogootikas samasuguseid vorme, mida kasutati kiviarkitektuuris: simse, pilastreid, kvaaderdusi nurkadel, vahevööd katuse all jms. Oli levinud ka mitme stiili segamine, näiteks historitsismi ja neogootika (Pärsti) või klassitsism ja neogooti elemendid (Kuusiku). Eklektikas rõhutati eriti nn kivi- ja puidu erijooni. Heimatstiil eelistas krohvitud hooned.

Pärsti peahoone. Autori foto.

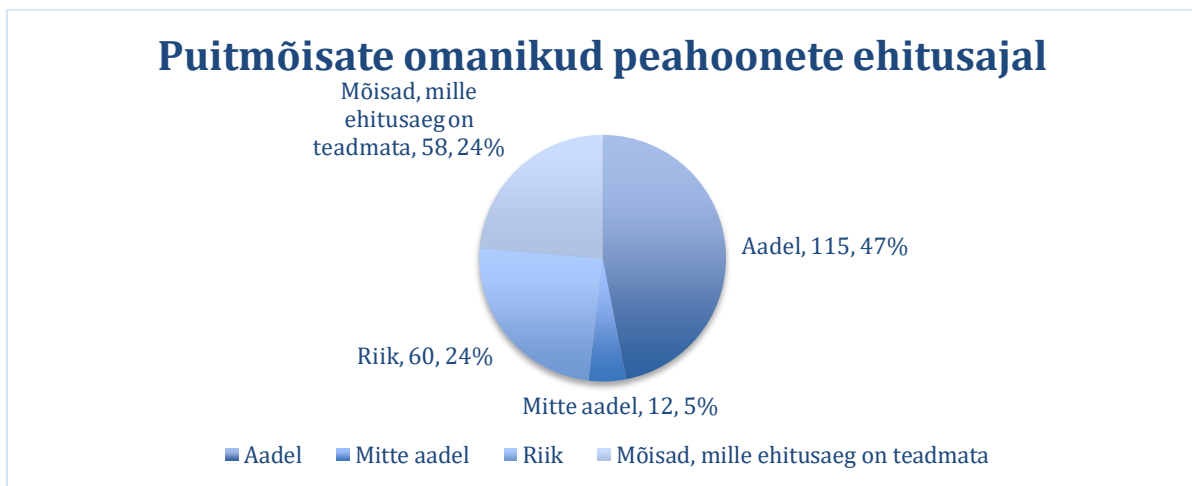

Pärsti peahoone. Autori foto.

Historitsismi mõjul ilmusid paljudele härrastemajadele kinnised ja lahtised verandad, palkonid ja rõdud (Rõuge, Halliku, Kioma). Eklektika tõi mõisaarhitektuuri nurgatornid (Kukulinna). Tihtipeale esineb hoonel mitme stiili elemente, näiteks torni ja räästaehispitsiga mõisa (Uulu mõisa).

Neostiilide ajastul toimus härrastemajade põhiplaneeringus suur murrang- kadus ühtne ruumide anfilaadne süsteem. Ilmusid nn keskkoridori ja anfilaadse süsteemi sümbioos. Sajandi lõpuks muutus siseplaneering veelgi maalilisemaks ning huvitavamaks.

3.3 Omanikud

Joonis 10. Lõuna-Eesti puitmõisate omanikud peahoonete ehitusajal

Peamiselt püstitasid Lõuna-Eestis asunud puitmõisaid aadliperekonnad, kuid üsna suurel määral oli puitmõisate ehitusajal omanikuks riik ning paljude puitmõisate puhul on ehitusaeg ning selleaegne omanik paraku teadmata. Antud töös käsitletud mõisate omanike hulgas oli 58

aadlisuguvõsa, millest kõigepealt tulevad esile: suurearvuline von Siverside suguvõsa, kes püstitasid 7 puitmõisa, von Stryk'id 5 mõisa, seejärel tulevad von Knorringid ja von Himmelstjernid, kes mõlemad rajasid 4 puitmõisa. Kõik ülejäänud suguvõsad ehitasid keskmiselt ühe või kaks peahoonet.

4. Puit mõisamajade ehitusmaterjalina

4.1 Mõisate jõukus

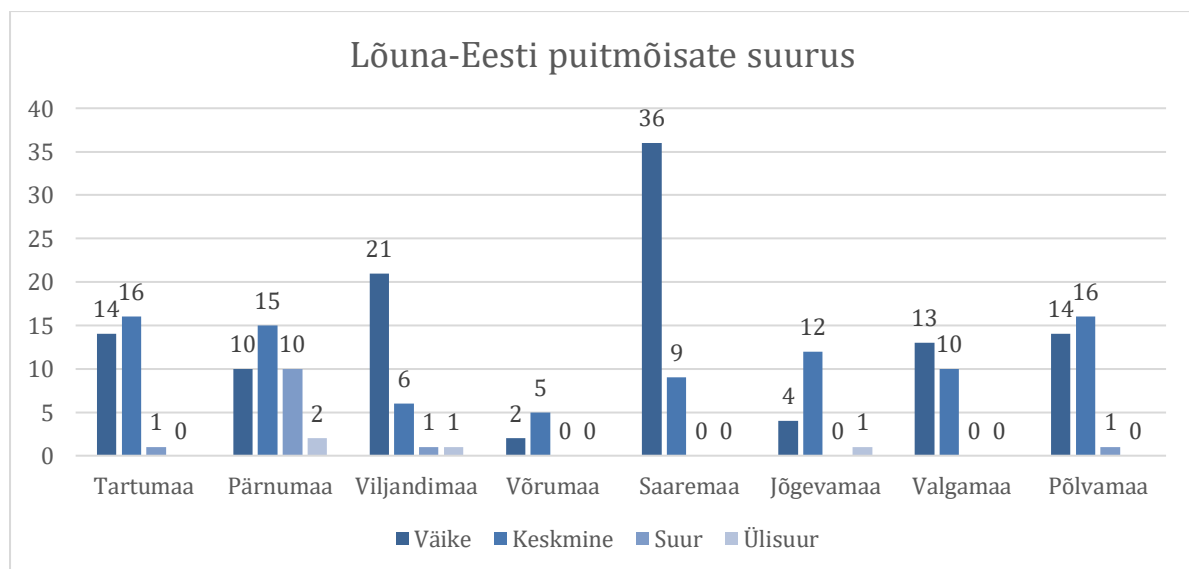
4.1.1 Mõisate suurus

Pindala järgi jagunesid puitmõisad Lõuna-Eestis järgmiselt:

- 4 ülisuurt mõisa;
- 13 suurt mõisa;
- 89 keskmist mõisa;
- 114 väikest mõisa.

G.H. Schlingensiepeni aadressiraamatute järgi moodustasid kuni 1000 ha suurusega väikemõisad Lõuna-Eestis 5-15% mõisate arvust (ilma kirikumõisateta). Eriti torkas silma Saaremaa väikemõisate suur arv, kus väikemõisad moodustasid kolmandiku üldisest mõisaarvust. Keskmise suurusega mõisa esines Lõuna-Eestis tunduvalt vähem võrreldes näiteks Põhja-Eestiga, kus keskmised mõisad moodustavad kaks kolmandikku mõisatest. Seevastu suurte mõisate arv Lõuna-Eestis moodustab 25% ning ülisuurte mõisate arv on 10% mõisate koguarvust.

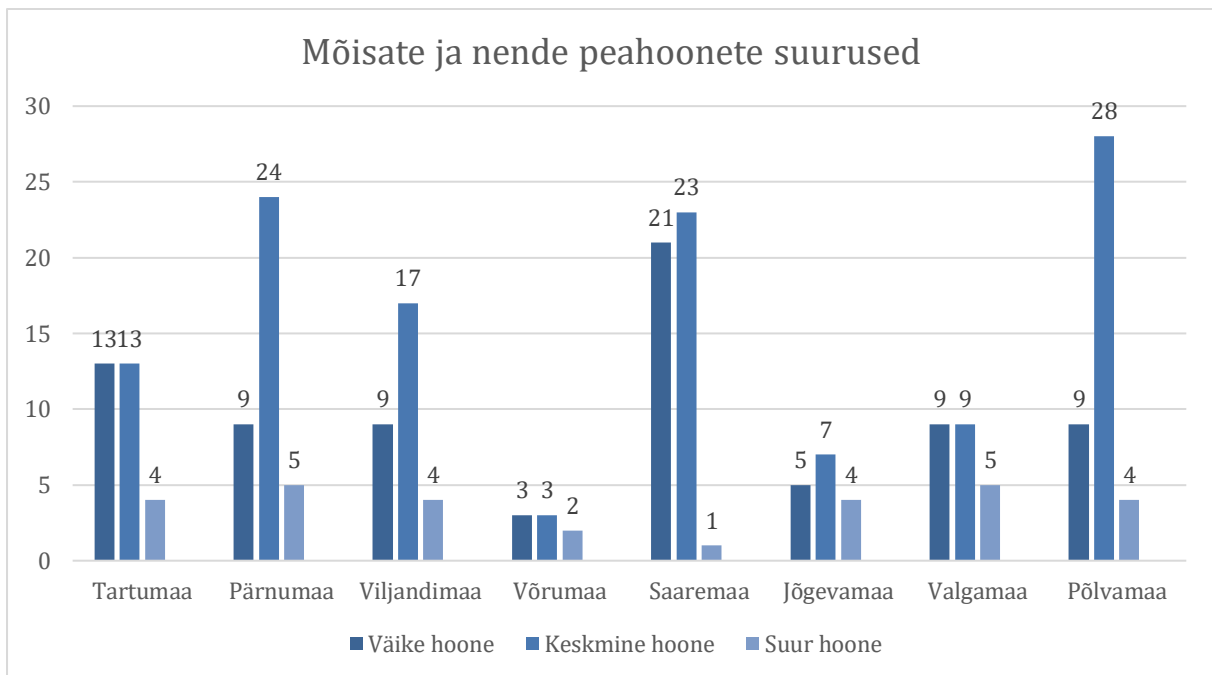
Maakonniti jagunesid mõisad suuruste järgi järgmiselt:

Joonis 11. Lõuna-Eesti puitmõisate suurus.

Kõige rohkem ülisuuri puitmõisaid asus Pärnumaal, vaatamata sellele, et Laiksaare ja Tori peahooned ise on väga kaugel suuruselt võimsatest lossidest. Üldiselt Pärnumaa mõisaansamblitel ei olnud uhket esifassaadi ning nii rikkaliku hoonestust nagu põhja pool naabermaakondades, kuid ometi väärivad tähelepanu selliseid mõisaid nagu Illuste oma

heimatstiili detailide pärast. Kõige rohkem suuri mõisaid paikneb samuti Pärnumaal. Keskmisi mõisaid ehitati kõige rohkem ka Tartumaal ja Põlvamaal. Kõige suurem arv väikseid mõisaid on Saaremaal, kus peaaegu kõik mõisahooned on ühekorruselised vanabalti härrastemajad.

Joonis 12. Lõuna-Eesti mõisate ja nende peahoonete suurused.

Mõeldes küsimusele, kas peahoonete suurus sõltus mõisamaade suurusest - on arvatavasti raske leida mingisuguseid täpsemaid vastuseid. Tabelist on näha, et väga tihti pole need suurused omavahel seotud. Näiteks Põlvamaal oli enamus keskmistel mõisatel suured mõisamaad. Kohtab samuti nähtust, mil väikesed mõisad asuvad, kui imelik see ka poleks, suurtel mõisamaadel, näiteks: Laiksaare mõis, Parasmaa mõis, Kuusiku mõis või Kassi mõis. Harvemini esineb nähtust, mil väiksel mõisamaal on suur peahoone, selle heaks näiteks on Toolamaa mõis.

4.1.2 Kõrvalmõisate olemasolu

Peaaegu igal teisel peamõisal Lõuna-Eestis oli 2-3 kõrval- või karjamõisa. Tulemuseks oli see, et Eestis enam kui 1000 peamõisa kohta oli peaaegu samapalju väiksemaid mõisasüdameid.⁶⁵ Lõuna-Eestis oli 7 puitmõisal 1-3 kõrvalmõisa ning 24 mõisal oli 1-3 karjamõisa.

Alates 17.sajandist mõisamajanduse areng jätkus just kõrval- ja karjamõisate rajamise teel. Need moodustasid täiesti iseseisva majapidamisüksuse koos majapidamishoonete, karja,

⁶⁵ Rosenberg, „Eesti mõisate ajalooline ülevaade“, 28.

talupoegade ja töödejuhatajaga. Karjamõisad ei olnud püsivad, hiljem nende vajadus hakkas kaduma ja neid asutati jälle talupoegadega.⁶⁶

4.1.3 Majandustegevus

Tartu Ülikooli arhitekt Johann Wilhelm Krause esitas kord ühe retoorilise küsimuse: *Mis on majandus ilma arhitektuurita ja arhitektuur ilma majanduseta?* „Niisama kui majandus on ka arhitektuuri määratud sümmeetria ja rütmi, ühendamise ja lahutamise, heleduse ja tumeduse reeglitega. Ideaalarhitektuuris mõistusega hoomavad momendid maksivad nii looduses kui ühiskonnas. Loodusseadustega vastavuses olevad arhitektuurireeglid saavad inimese ja teda ümbritseva looduse täiustamisel kogu moraali ja esteetika aluseks. Nende õige, teadustega kooskõlas rakendamine tagab rahu ja täiuslikkuse. Kogu universumit täitev arhitektuuri muusika vallandub vabaduse, õnne ja ehituskunsti „buumina“⁶⁷.

18. sajandi lõpus ning 19.sajandi alguses oli Eestis majanduslik õitseage.⁶⁸ Kui rääkida majanduse arenguloost Eestis, siis kuni XVIII sajandi keskpaigani said mõisad oma rahalisi tulusid tänu naturaalmajandusele ehk müüdi peamiselt teravilja. ⁶⁹ Peale viljakasvatuse oli mõisnike sissetulekuks ka õlle ja viina müük oma kõrtsides. Viina põletamine oli tollal ajal Eestis müügiks üks tähtsaimaid kaubandusliku põllumajanduse vorm ja selle tooraineks oli kartul, mis tingis viimase külvipinna laiendamise.⁷⁰1830.aastal tulid viinaköökide asemele piiritustehased ja tänu sellele muutus piiritustootmine konkurentsivõimekaks. 1863.aastal vähenes mõisa piiritustehaste võrk, eriti oli seda tunda Lõuna-Eestis. Piiritustehase võrk püsis tihedalt Lõuna-Eestis ainult Võrumaal. ⁷¹ Otu Ibiuse väljenduse järgi „XVIII sajandi lõpul ei olnud piiritustööstus põllumajanduse abitööstuseks, vaid põllumajandus oli seda piiritustööstusele“.⁷²

⁶⁶ Ülle Liitoja (Tarkiainen), „Asustus ja rahvastik. Mõisad“ Eesti Ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani, toim. Enn Küng (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013), 283-284.

⁶⁷ERA.T-76.1.10728. Maiste, Juhan, *Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventeerimine. Koondaruanne*, 71.

⁶⁸ Ligi „*Kapitalismi areng põllumajanduses*“, *Eesti NSV majandusajalugu* 63.

⁶⁹ Samas, 28.

⁷⁰ Ligi, „*Kapitalismi areng põllumajanduses*“, *Eesti NSV majandusajalugu*,101.

⁷¹ Rosenberg, „Eesti mõisate ajalooline ülevaade“, *Eesti mõisad*, 34-35.

⁷² Ligi, „*Kapitalismi areng põllumajanduses*“, *Eesti NSV majandusajalugu*,62.

Eesti tööstuse arengus kasvas 1860-ndail kiiresti nõudlus telliste järele, mille tulemuseks rajati palju tellisetehaseid, eriti Lõuna-Eestis. Sajandi lõpuks oli Lõuna-Eestis 160 tellistehast, mille toodang oli umbes 10 miljonit kivi aastas . 15% tellisetehastest olid Lõuna-Eesti puitmõisate valduses.⁷³

19.sajandil oli Euroopa majanduses agraarkriis ning selle tulemusena hakati teistest maadest importima Euroopasse teravilju, mis hinnas ei saanud konkureerida Eesti omaga. Nii hakati Eestis aktiivselt otsima uusi sissetuleku allikaid.⁷⁴ XIX sajandi II veerandil sai üheks oluliseks põllumajanduslikuks haruks Eestis meriinolammaste kasvatamine. Meriino lambad olid peamiselt levinud Kesk-Eestis, Lõuna-Eestis ainult Lõuna-Tartumaal ja selle kasvatamisega tegeles peaaegu üks viiendik mõisatest. Meriino lammaste kasvatamine ei toonud mõisatele väga palju rahalist sissetulekut nagu näiteks viin, see aga mõjutas tugevalt Eesti- ja Liivimaa põllumajandust.⁷⁵

19.sajandi lõpus said juhtivateks majandussuundadeks karjakasvatus ja piimakarjandus. Peterburi turu lähedus soodustas peale piimakarja pidamise ka lihaloomade kasvatamist müügiks. Kasvatati peamiselt kohalikke loomi ning 1860.-1870.aastaks oli Eestis ühe hobuse kohta kolm veist ja üks siga.⁷⁶ Seal, kus oli vähem põldu oli rohkem levinud loomakasvatus ja vastupidi. Loomi peeti rohkem Põhja-Eestis, Lääne-Eestis ja saartel ning Lõuna-Eestis oli loomakasvatus levinud põhja- ja loodeosas, vähem Peipsi-äärsetes ja Lätiga külgnevates kihelkondades ning Saaremaal. Kõige enam kasvatati veiseid ning suhteliselt palju oli ka härgi, kes olid 19.sajandil tähtsateks künniloomadeks mõisates ning kelle nuumamiseks tarvitati viinaköögi praaki, õlgi ja kartuleid. Lõuna- Eestis kasutati hobuseid Viljandi-, Pärnumaa lõunaosas ning Saaremaal, hobuseid - härjad olid levinud Põhja-Tartumaal. Käsitledes tabeleid näeme, et puitmõisad, mis asusid Pärnumaal ning Tartumaal tegelesid kõige rohkem hobusekasvatamisega. Arvatavasti selline jaotus oli tingitud ka söödast.

Esimesed piimatööstused ehk meiereid kerkisid Eestimaal 1870.aastate algul. Piimatööstuse edusammud ergutasid kohalikku tööstust, nii et sajandi lõpuks mõisameiereide arv kasvas ligi 200-ni. Tollal ajal oli suur osa mõisate tööstusettevõtetest antud rendile. Ja mõisad, mis

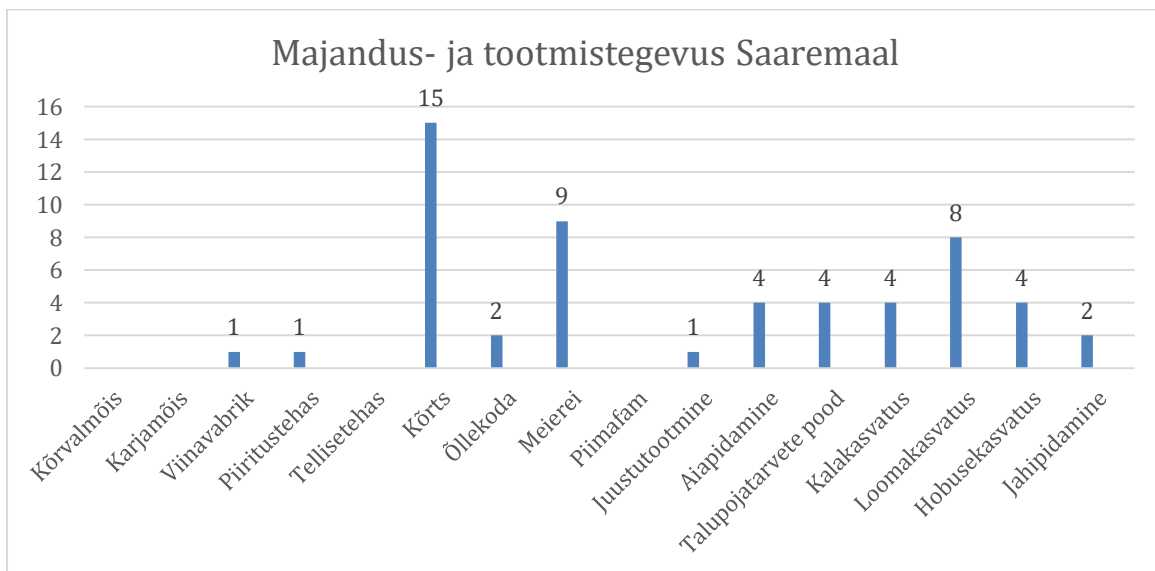
⁷³ Samas, 105-107.

⁷⁴ Rosenberg, Tiit, „Põllumajanduse areng 19. sajandil ja 20. sajandi algul“, *Eesti Ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, toim. Sulev Vahtre (Tartu: Ilmamaa, 2010), 124-125.

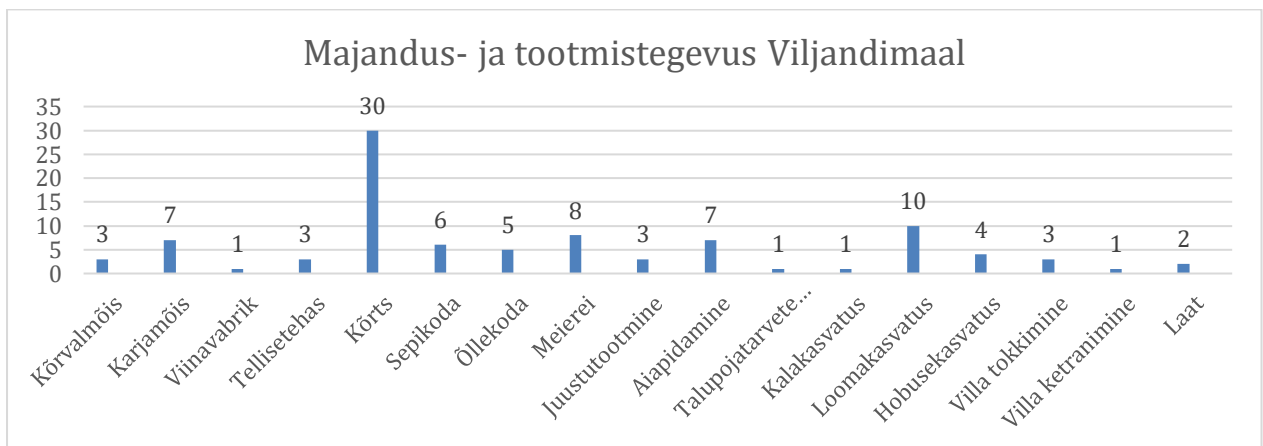
⁷⁵ Valner Krinal, *Eesti majandusajalugu : õppevahend majandusteaduskonna I kursuse üliõpilastele* (Tartu: Tartu Ülkool, 1992),150-153.

⁷⁶ Herbert Ligi, *Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI-XVII sajandil* (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1963), 115-124.

tegelesid piima-, juustu ning võitootmisega olid nn piimarentnike valduses. Tavaliselt oli ühel rentnikul mitu mõisa, millega ta sõlmis lepingu ja tarnis mõisates tuleva toodangu suurele turule. Statistiliselt turustas 1898.aastaks 15 mõisat Lõuna-Eestis piima. Üldiselt oli piimarentnikel üüritud 286 piima tootmisega tegelevat mõisat.⁷⁷ Nende mõisate üldarvust moodustasid 28% just piima tootvad puitmõisad Lõuna-Eestis.

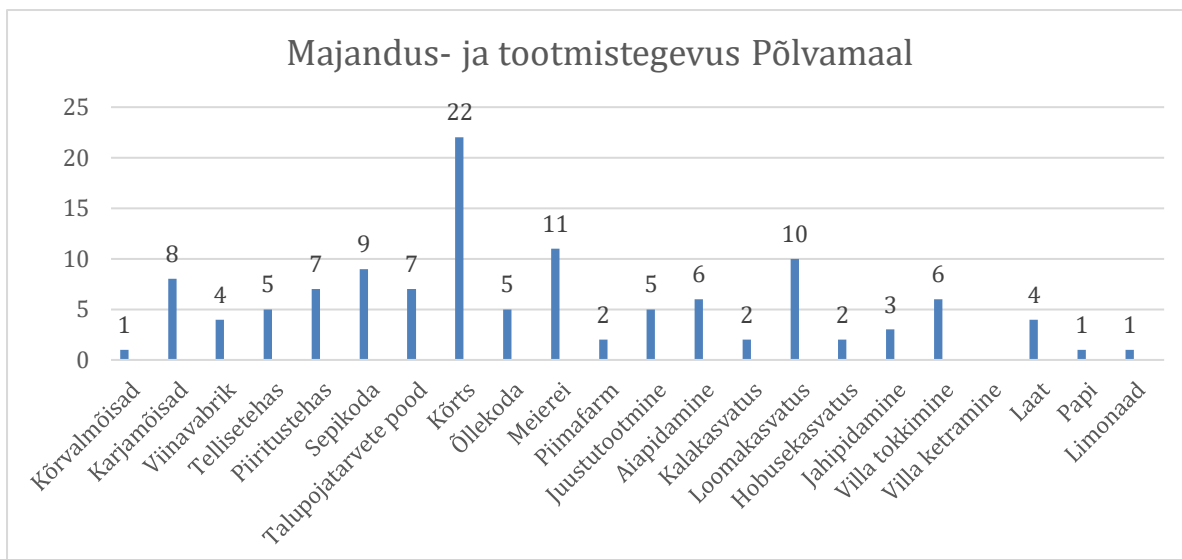

Joonis 13. Majandus- ja tootmistegevus Saaremaal.

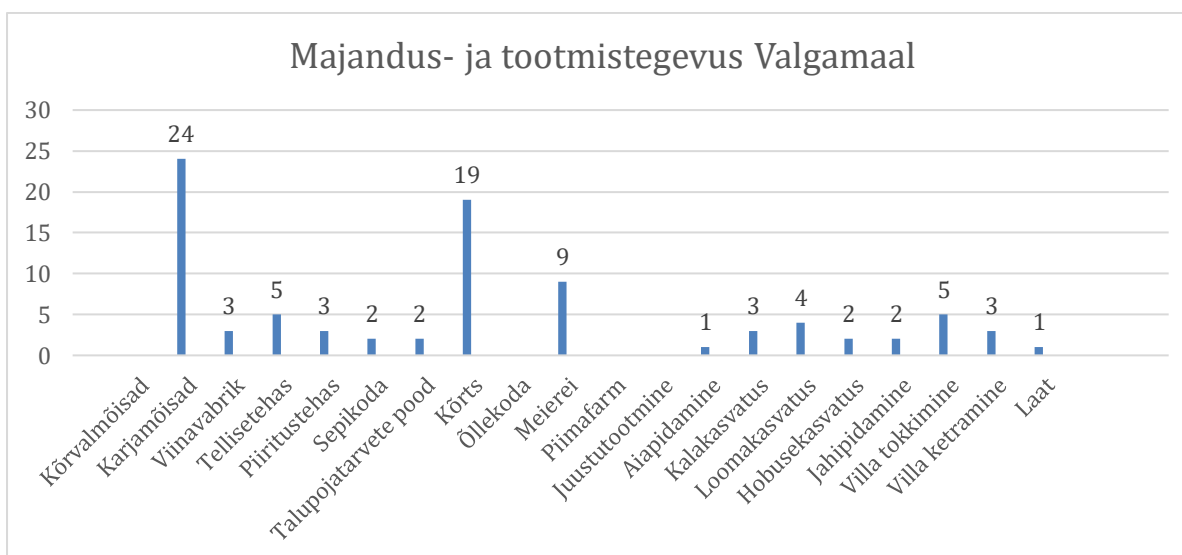

Joonis 14. Majandus- ja tootmistegevus Viljandimaal.

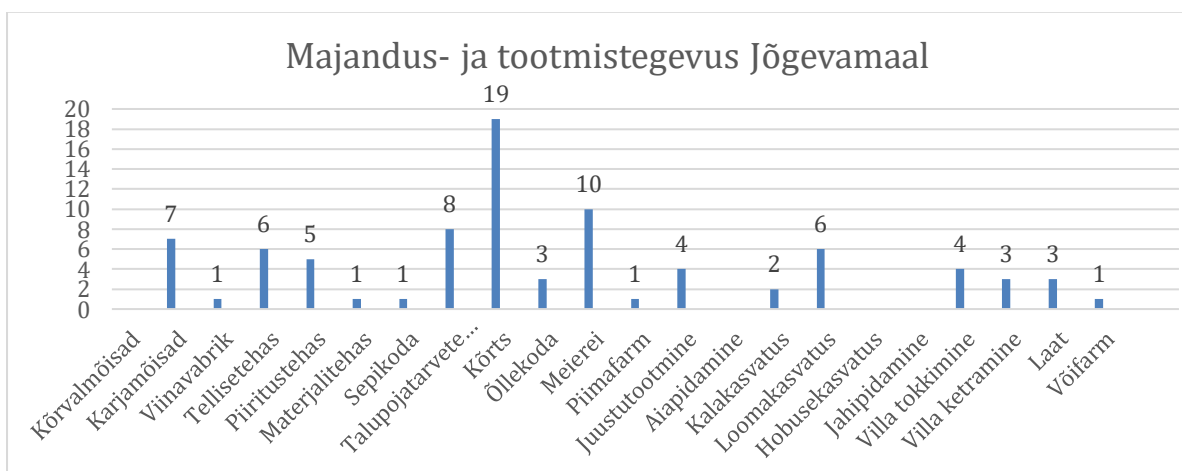
⁷⁷ Tiit Rosenberg, „Põllumajanduse areng 19. sajandil ja 20. sajandi algul“, Eesti Ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani, 110-124.

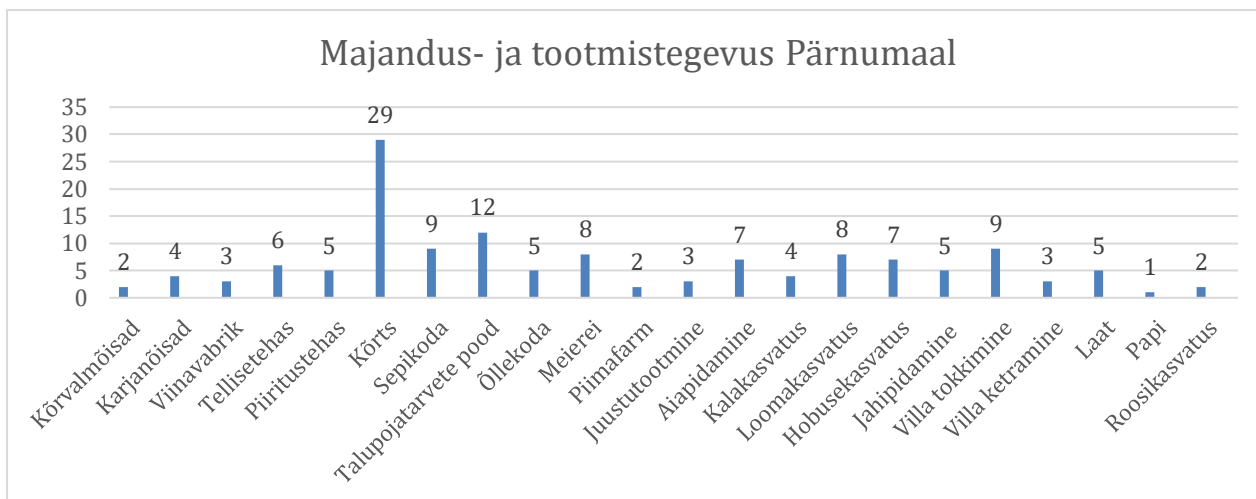
Joonis 15. Majandus- ja tootmistegevus Põlvamaal.

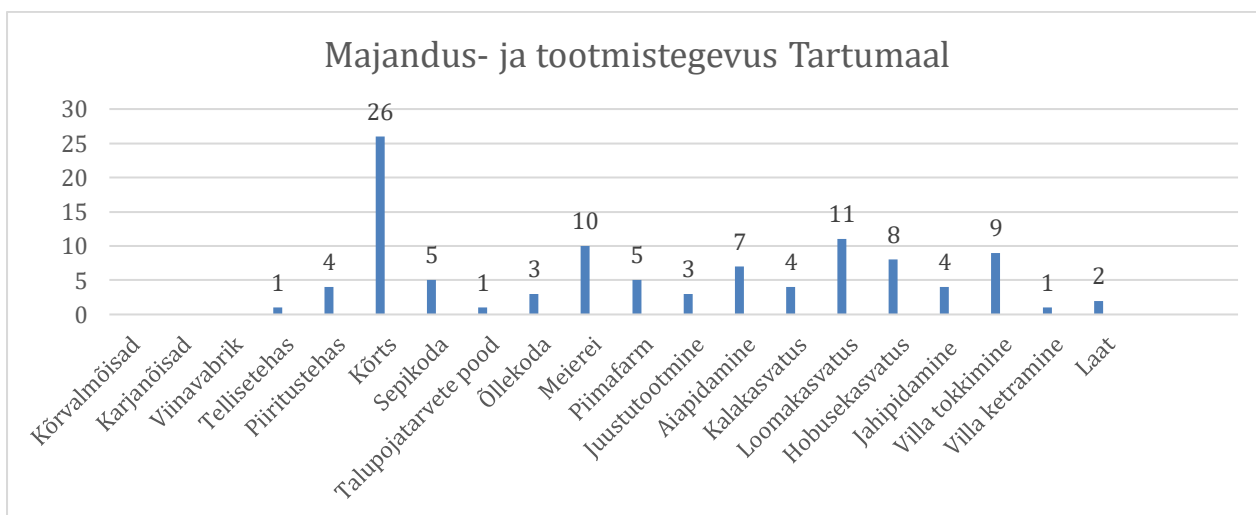
Joonis 16. Majandus- ja tootmistegevus Valgamaal.

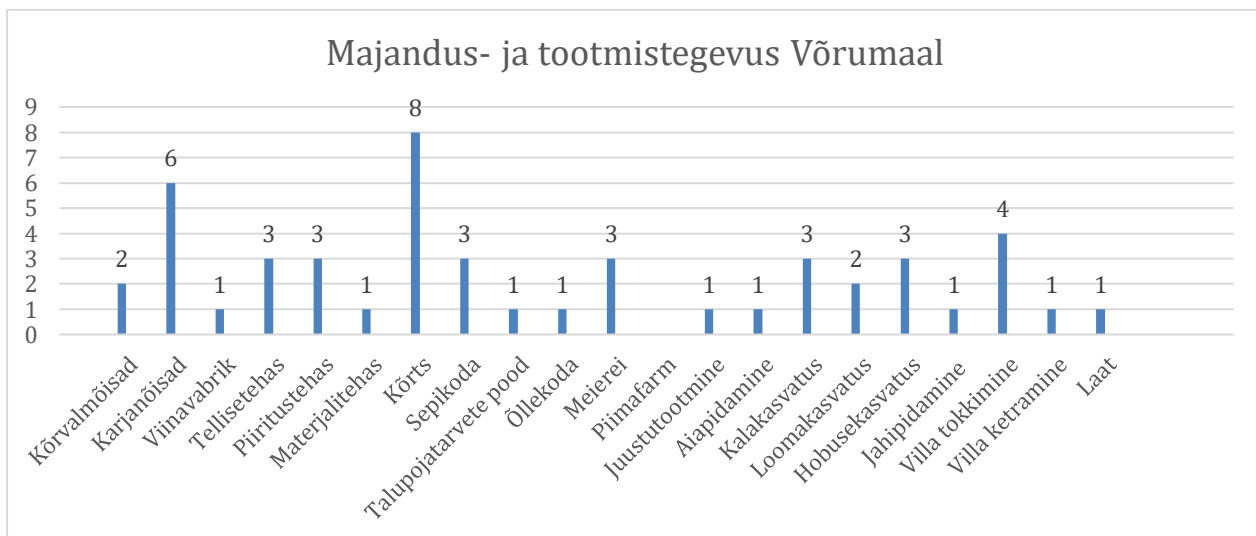
Joonis 17. Majandus- ja tootmistegevus Jõgevamaal.

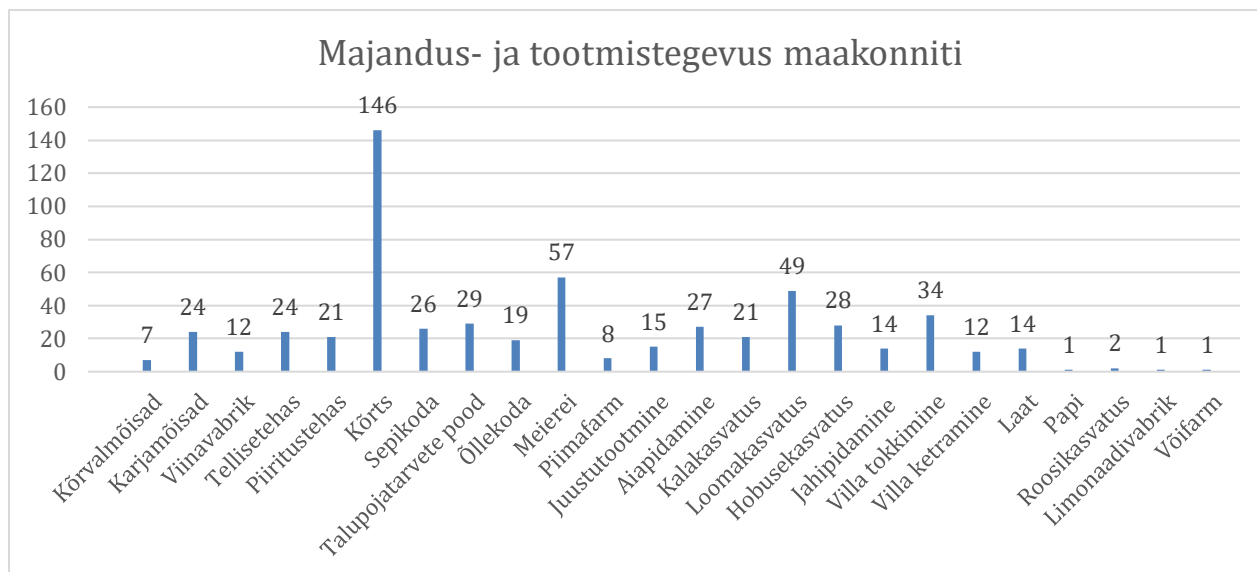
Joonis 18. Majandus- ja tootmistegevus Pärnumaal.

Joonis 19. Majandus- ja tootmistegevus Tartumaal.

Joonis 20. Majandus- ja tootmistegevus Võrumaal.

Joonis 21. Lõuna-Eesti majandus- ja tootmistegevus maakonniti.

Nagu järeldub tabelitest oli Lõuna-Eestis kõige rohkem majandustegevustest levinud kõrtsid (146), meiereid koos piimafarmi ja juustutootmisega (80) ning loomakasvatus (49). Enamik kõrtse omanud puitmõisatest jäi piirkondadesse, kus paiknes ka palju piiritustehaseid, ent kuna kõrtsides müüdava viina hind oli turule saadetavast kolm korda suurem, piirdus osa mõisatest väiksemamahuliste, ent siiski tulutoovate viinaköövide toodanguga.⁷⁸ Nii oli Lõuna-Eesti puitmõisates kõrtse rohkem kui piiritustehaseid. Kõige rohkem kõrtse oli Viljandimaal (30) ning Pärnumaal (29), ent keskmiselt igal mõisal oli ainult üks kõrts, ainult mõningatel mõisatel oli see arv suurem (Audru, Vanamõisa, Kuigatsi).

Suurt majanduslikku tähtsust omas piimatootmine ehk meiereid. Nagu oli juba eespool mainitud enamus puitmõisate meiereide toodang läks Peterburi turule ning keselt toodi 100-200 ühe mõisa kohta. Puitmõisatel kõige rohkem piimatootmist (juust, hapukoort, kohupiima, võid) toodeti Tartumaal, Põlvamaal ja Jõgevamaal, selline jagunemine oli arvatavasti seotud Venemaa turu lähedusega.

Piima kõrval me näeme, et Lõuna-Eestis oli ka arenenud loomakasvatus ning ka hobuse- ja kalakasvatus. Lõuna- Eesti puitmõisate puhul tegelesid loomakasvatusega rohkem Pärnumaal (23), Tartumaal (19) ja Saaremaal (16). Pärnumaal (7) ja Tartumaal (8) oli levinud

⁷⁸ Herbert Ligi „Kapitalismi areng põllumajanduses“, Eesti NSV majandusajalugu, 74.

hobusekasvatuse ning kalakasvatusega tegeleti seoses veekogude lähedusega peamiselt Saaremaal (4), Pärnumaal (4) ja Tartumaal (4) .

Osa mõisa sissetulekust moodustas ka aiapidamine, mis keskendus peamiselt puu- ja juurviljakasvatusele ning mõned mõisad tegelesid ka lillekasvatusega (Uusna, Veelikse), ent mingi eksootilisemat kasvatust me Lõuna-Eesti puitmõisates ei näe.

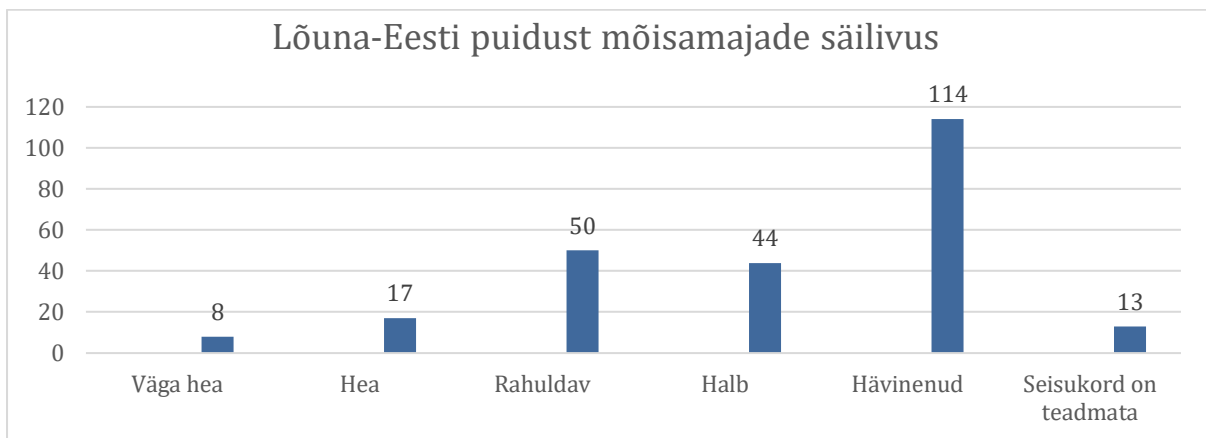
Mitte traditsioonilisemate majandusharudega Lõuna-Eestis palju ei tegeletud erandiks on limonaadivabrik Toolama mõisas.

Sellel ajal tüüpiline mõisamajapidamine väljendas endast paljuharulist ning paindlikku suurettevõtet. Ning pole ime, et üheks tänapäevani suureks saladuseks mõisamajanduse kohta jääb küsimus põhisissetulekust. Selle kohta võib erinevates erialakirjandustes kohata absoluutselt erinevaid vaateid. Mõned mõisamajanduse uurimused kinnitavad siiski, et ikkagi Eesti mõisad oli elujõulised tänu põllumajandusele ning tööstuslikule tootmisele, mis oli tingitud intensiivsest majandamisest, heast inventarist ning hästi korrastatud turundusest, kuid üheks nõrgaks kohaks oli mõisa tööliste madalad palgad ning kibe töösund.⁷⁹

⁷⁹ Tiit Rosenberg, „Põllumajanduse areng 19. sajandil ja 20. sajandi algul“, *Eesti Ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, 124-15.

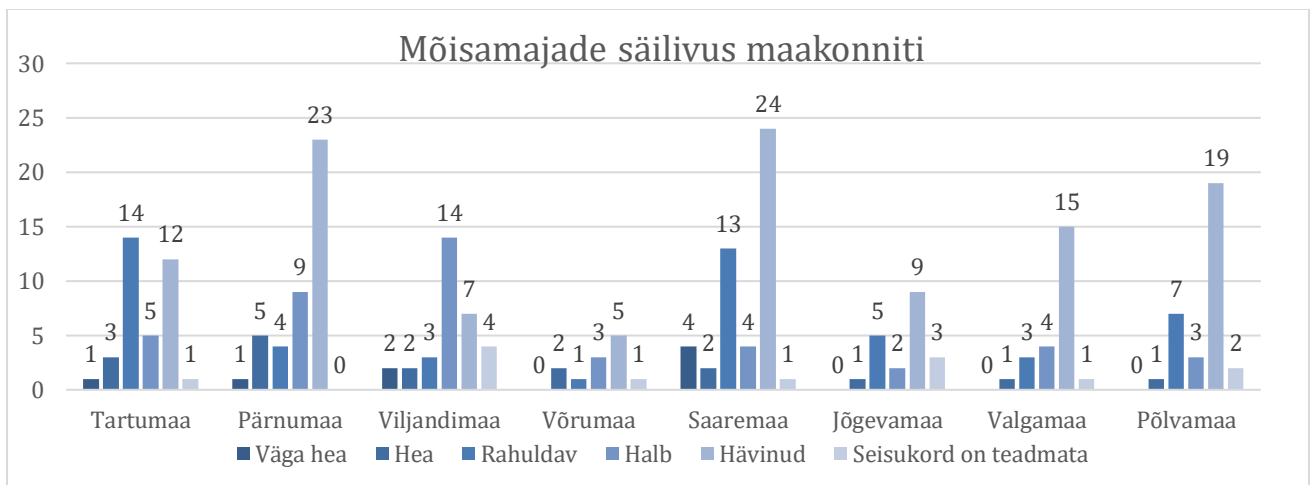
5. Põhja-Eesti puitmõisate säilivus ja väärtus

5.1 Säilivus ja tänapäevane seisukord

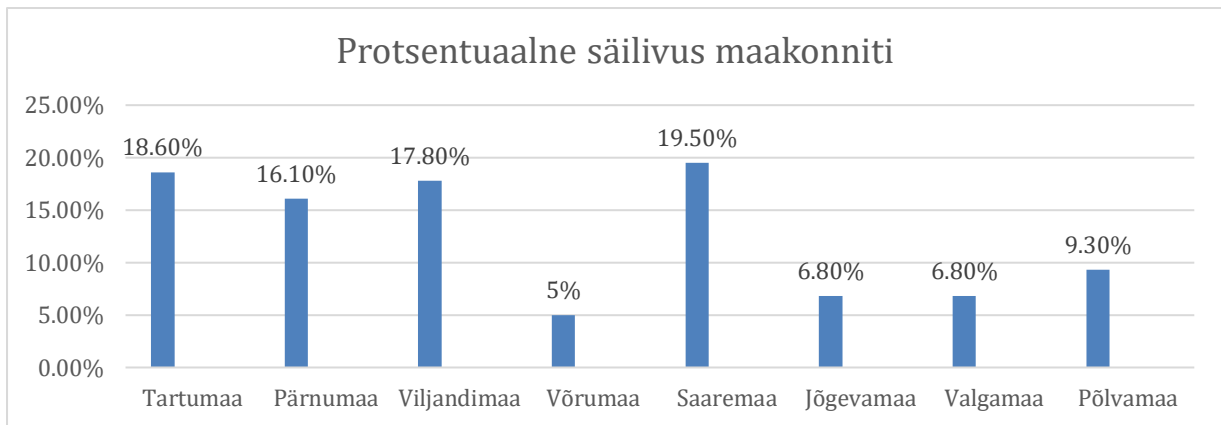
Joonis 22. Lõuna-Eesti puidust mõisamajade säilivus.

Lõuna-Eestis püstitatud 246 mõisamajast on tänapäevaks ainult 8 neist väga heas seisundis, 17 heas, 50 rahuldavas ja 44 halvas seisukorras. See moodustab Lõuna-Eesti puitmõisate üldarvust 48%. Hävinud on 114 puitmõisat. 13 mõisa kohta ei ole võimalik nende külastamiseta määrata, millises seisukorras nad on tänapäeval.

Joonis 23. Lõuna-Eesti mõisamajade säilivus maakonniti.

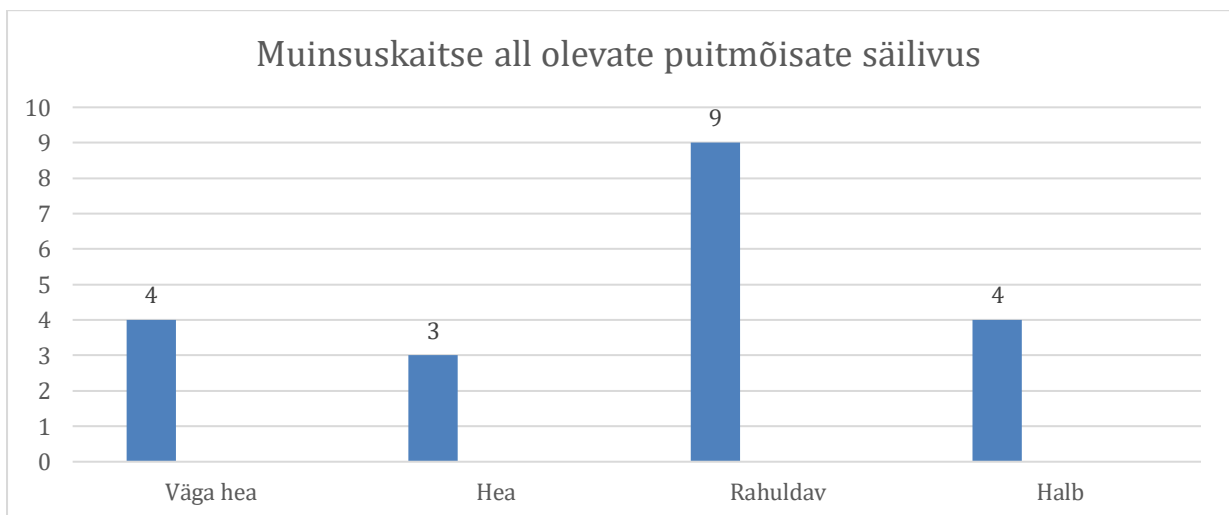
Maakonniti on Tartumaal säilinud 23, Pärnumaal 19, Viljandimaal 21, Võrumaal 6, Saaremaal 23, Jõgevamaal 8, Valgamaal ka 8 ja Põlvamaal 11 puidust mõisamaja.

Joonis 24. Lõuna-Eesti puitmõisate protsentuaalne säilivus maakonniti.

Maakonniti on säilivusprotsent kõige suurem Saaremaal, seejärel Tartumaal ja Viljandimaal. Kõige väiksem on säilivus Võrumaal.

5.1.2 Säilinud mõisamajade muinsuskaitseline väärtus

Joonis 25. Muinsuskaitse all olevate puitmõisate säilivus Lõuna-Eestis.

Muinsuskaitse alla võetud hoonetest on väga heas seisukorras Heimtali, Illuste, Kotlandi ja Kukulinna peahooned, mis on kõik restaureeritud. Heas seisukorras on kaitse alla võetud mõisatest Tori, Riidaja, Uue-Varbla mõisad, mis on veidi halvemas seisus. Rahuldavaks võib pidada Kuigatsi, Pala, Rahumäe, Sikassaare, Toolamaa, Tusti, Vana-Kirepi, Võidula, Valgita peahooneid. Halvas seisus on Loodi, Maidla, Rasina, Suure-Kambja mõisad, mille seisukord palub restareumistööd.

Maria Silla bakalaureusetöös, kus ta esitab ka ettepanekuid puitmõisate kaitse alla võtmiseks, puuduvad täielikult Lõuna- Eesti puitmõisad. Põhjuseks on nähtavasti Lõuna-Eesti mõisavõrgustiku välja kujunemise eripärad, nende juriidiline ja majandulik staatus. Ka on mõisaarhitektuur oma arhitektuuriliselt ilmelt Lõuna Eestis vaesem. Käesoleva bakalaureusetöö käigus selgus, et Lõuna-Eesti puitmõisad on olnud vahepeal ebaõiglaselt allahinnatud, mistõttu teeb autor ettepaneku võtta kaitse alla järgmised mõisad:

- Pärsti mõis, mis on tänasepäevaks väga heas seisukorras, omab kultuurajaloolist pärandit ning väärtuslik tänu ehitustehnilistele saavutustele;
- Eikla mõis, mis on üks omapärasemaid historitsistlikke puidust mõisahooneid nii Saaremaal, kui ka kogu Eestis;
- Puiatu ja Uusna mõisad, mille seisukord väärrib parandamist, kuigi ehituslikustest aspektidest hooned on märkamisväärsed;
- Taaliku mõis, mis on oluline oma vitraažidega verandaga, kuigi hoone nõuab remonti;
- Ülenurme mõis, mis on kaasajal heas seisukorras kuna mõisas asub Eesti Põllumajandusmuuseum.

Järeldused

Teema valikul üheks määravamaks saanud algne hüpotees oli, et Eestis, eriti Lõuna-Eestis, on puitmõisate arvukus väike, kuigi see on olnud suurem, kui seni säilinud mõisahooned lubavad arvata. Eesti mõisaarhitektuur on siiani suurel määral rohkem teatud uhkemade ja luksuslikumate kivihärrastemajade järgi ja baltisaksa puitmõisad on jäänud nende varju. 17.sajandi lõpust ja 18.sajandi alguses kerkis Eestimaal suur hulk puitmõisaid. Lähtudes tänapäevase haldusjaotusest oli neist Lõuna-Eestis 246, millest suurim osa jäi Saaremaale, Pärnumaale, Tartumaale ja Viljandimaale. Puitmõisate ehituslik aktiivsus Lõuna-Eestis oli küllaltki ühtlane ehk enamasti kõik puitmõisad olid püstitatud 19.sajandi II poolel.

Lähtudes Juhan Maiste sõnadest „*kirjutades Eesti mõisa arhitektuuri ajalugu, kirjutame me ühtlasi ka ühe mitmekeelse ja –meelse, kuid ometi poliitiliste, sotsiaalsete ja psühholoogiliste tagamaadega seotud rahva kultuurilugu*“.⁸⁰ Seega mõis kandis nii esindus- kui ka majandusfunktsioone, mis olid kombineeritud elu lüürilisema poolusega ehk sõna „mõisa“ all on peidetud palju kultuurpärandi faktoreid, mis peegeldavad Eestimaa nägu.

Käesolev bakalaureusetöö rõhutab, et puitmõisate staatus ei olnud alati seotud aadliperekonna vaesusega ehk majanduslike võimaluste piiratusena. Lähtudes analüüsist saab väita, et vahepeal olid puitmõisad isegi rikkamad kui kivimõisad. Seega on töös välja toodud mõisamajandust iseloomustavad tegurid, mis lükkavad ümber selle vale arusaama Lõuna-Eesti puitmõisate kohta. Enamik Lõuna-Eesti puitmõisatest liigituvad maa hulgalts väikeseks, vähem kui 1000 hektarit, mis torkab eriti silma Saaremaal, kus väikemõisate arv moodustab 32% mõisate üldarvust. Levinud oli ka keskmise suurusega mõis, kui neid oli tunduvalt vähem, kui näiteks Põhja-Eestis, kus nad moodustasid üldisest arvust kaks kolmandikku. Põhjuseks on nähtavasti see, et Põhja-Eesti oli alati rohkem majanduslikult ja kultuuriselt arenenud oli ehk alati paar sammu ette Lõuna-Eestist ees. Ainult 7% Lõuna-Eesti puitmõisatest olid maavalduselt suured ja ülisuured.

Puitmõisate jõukust iseloomustab ka majandus- ja tootmistegevus, mis suures osas mõjutas omakorda mõisa heaolu. 18.-19.sajandil oli levinud kõigepealt naturaalmajandus ehk müüdi teravilja. Hiljem siseturul konkurents suurenes ning puithärrastemajad olid sunnitud

⁸⁰ Maiste, *Eestimaa mõisad*, 105.

19.sajandi II poolel otsima teisi sissetulekuallikaid, nagu piimatootmine, veisekasvatus, mis omakorda mõjutasid ka muutusi mõisaansamblite hoonestuses.⁸¹ Seega olulisemaks sissetulekallikateks said piiritustehased, veisekasvatus ning kala- ja hobusekasvatus, piimatoodete tootmine jms. Mõned mõisad omasid ka erakordsed tootmisharusid, nagu limonaadivabrik, ent selliseid mõisaid Lõuna-Eestis oli vähe. Ants Heina lähtudes võib väita, et 19.sajandil mõisakeskuse moodustasid keskmiselt 7-12 hoonet, vahepeal isegi rohkem.⁸²

Puidu ehitusmaterjalina eelistamine oli otseselt seotud baltisaksa kultuuripärandiga. Tulles tagasi Heinz Pirangi sõnade juurde „Kui peaks kompaneerima sõna „baltilik“, võiks sõna „mõis“ selle superlatiivi tähistagi“.⁸³ Jälgides baltisaksa ehituslikke traditsioone eelistati Lõuna-Eestis püstitada puidust mõisaid vanabalti tüüpi põhikehandiga, mis viitasid oma kujuga baltisaksa konservatiivsusele, rõhutasid sidet looduse ja inimeste, kunsti ja tegelikkuse vahel⁸⁴, jäädes üldmuljelt hubaseks ja kindlaks. Tavapäraselt oli härrastemaja kohandatud stiilidele ainult arhitektuurdetailide läbi. Oma algse kuju balti härrastemajad on võtnud nn frangi arhailisi elamusest ehk Ida-Preisimaa kultuurist. Paljudel aadliperekondadel, eks olid Eesti aladele jõudnud juba 13.sajandil, oli mitmeid vanabalti tüüpi härrastemajadega mõisaid. Puitehitiste traditsioon jätkus veel sajandeid ning just puidu kasutamine härrastemajade ehitamiseks oli nn esivanemate traditsiooni austamine.

Nagu 1791.aastal kirjutas August Wilhelm Hupel, „*mugavus on üks tähtsam põhjus, mis puidust hoonete sõna võtab*,“ veelgi väidab ta samas teoses, et tellisehoonetes on niiskuse tõttu ebatervislik elada.⁸⁵ Seega baltisakslased austasid oma ehituslikke traditsioone valides ehitusmaterjaliks just puidu, samas lähtusid nad ka praktilistest aspektidest: kuna puit ei jahtu talvel kiiresti, ei soojene suvel väga kuumaks ning imab hästi niiskust. Nii pakkus puitmõis peale harmoonia ja kodutunde ka kvaliteetset elukeskkonda.

⁸¹ Hein, *Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini*, 270.

⁸² Samas, 270.

⁸³ Heinz Pirang, *Das baltische Herrenhaus. Teil 1, Die älteste Zeit bis um 1750*, 13-15.

⁸⁴ Maiste, *Eestimaa mõisad*, 13.

⁸⁵ Hupel, August W, *Herrn W. Chr. Friebe's Beyträge zur liefländischen Geschichte aus einer neuerlichst gefundenen Handschrift : nebst andern kürzern Aufsätzen etc.*(Riga: Hartknoch, 1791), 327-341.

Kokkuvõte

Puu on olnud põlisrahvaste seas alati väga olulise tähtsusega, ka Eesti rahvausundis on puu olnud hingeline olend, kellega räägiti ja kellele toodi ande. Puit on ehitusmaterjalina esimene paljudes riikides ja nii ka Eestimaal, mistõttu sajandite pikkune puidu kasutamise traditsioon on Eesti kultuuri- ja ehituspärandis väga olulisel kohal ja mängib äärmiselt suurt rolli meie arhitektuuripildis. Läbi aegade eksisteerisid mõisa- ja taluarhitektuur teineteise kõrval ning mõjutasid tugevalt nii üksteist ja täna ka meie ühtaegu meie arusaamu Eesti arhitektuurist.

Valitsev tüüp Lõuna-Eesti mõisaarhitektuuris oli 17.sajandist toodud kaasa nn frangi elamuna tuntud, Kesk-Euroopa talurahva arhitektuuris välja kujunenud hoonetüübi, mis oli lihtsa väliskuju ning nelinurkse ristikujuulise põhiplaaniga, mis omas koguka mantelkorstna hoone keskel ning oli kaetud kõrge täiskelpkatusega.⁸⁶ Selliseid arhailisi baltisakasa majade tüüpi nimetati *vanabalti* mõisateks. Hiljem muutused fassaadi välimuses toimusid peamiselt puitmõisate lisatavate ehisdetailide kaudu.

Lõuna-Eesti kohta on varem oli levinud oletus, et puidu ehitusmaterjalina valis aadel, kelle majanduslikud võimalused olid piiratud ning neil ei olnud võimalik püstitada luksusliku kivihoonet. Käeolev uurimus lükkab selle oletuse ümber ning toob käibele palju uut infot, mis annab alust arvata, et puitmõisate ehitustraditsioon lähtus baltisakslaste konservatiivsusest ning traditsioonist, soovist viidata nende esivanematele, kes olid puidust härrastaju püstitanud juba sajandeid. Kindlasti on oma osa ka praktilistel aspektidel, puidu hubasusel ning usaldusväärsusel.

Käeoleva bakalaureusetöö raames on loodud ülevaade Lõuna-Eesti puitmõisate arhitektuurist, millest seintes peitub meie riigi kultuur ja ajalugu. Vaatluse alla on võetud puitmõisate arengulugu stiiliajaloolise võtmes ja selle väärtustamine. Lühidalt on antud ülevaade Lõuna-Eesti puitmõisate majandus- ja tootmistegevustest, paiknemisest, vanuselisest koosseisust, omanikkudest, jõukusest ning puitmõisate kajastamisest Eesti mõisaarhitektuuri käsitlustes. Kõige tähtsam osa käesolevast tööst on autori poolt loodud koondtabel, mis lubab mõisaid

⁸⁶ Maiste, *Eestimaa mõisad*, 44.

lisaks esteetilisele fenomenile uurida ka sotsiaal- ja kultuuriajalooliselt, võttes aluseks mõisa kui nähtuse ning selle kujunemiseks vajalikud eeldused ja tingimused. Lisaks annab koondtabel aluse mõisaliikide kaardistamiseks ning järgmiseks süvendatud uurimiseks, mis võib koosneda nii kõikide ülesloetletud ja põgusalt käsitletud tunnuste analüüsimisest, kui ka võrdlemisest kivimõisatega, mille senine uurimisseis on oluliselt parem. Seega koondtabel saab heaks allikaks mõisate originaalseks restaureerimiseks, kuna sisaldab ka informatsiooni mõisate välimustest erinevatel ehitusetappidel.

Käeolev töö on suurema uurimuse esimene etapp, näidates nii kätte teemad, mis vajavad veel põhjalikumat uurimist, vaatlusi kohapeal jne. Edasiste uurimuste käigus on võimalik saada veel detailsem ülevaade kõikide käsitletud hoonete hetkeseisukorrast ning laiemas plaanis on võimalik võrrelda naaberriikide puitmõisaid nagu Soome, Läti jne. Tulevikus on pikk tee, mis võib olla täis avastusi ja ehk ka uusi probleeme, mis avanevad uurijale üllatusena.

Kasutatud kirjandus

Arhiiviallikad

Bildarchiv Foto Marburg der Philipps-Universität

Balticum-Index – Bilddocumentation zur Kunst und Geschichte in Lettland und Estland

Herder Institut Bildarchiv

Sammlung Wolff - Lettland, Estland. Ende 19. Jh. bis 1935. v.a. Herrenhäuser mit den dazugehörigen Wirtschaftsgebäuden, aber auch Stadtansichten, Sakralgebäude, und (Kultur)Landschaft.

Eesti Rahva Muuseum

Fond 887 – fotod mõisamajadest

Muinsuskaitseameti arhiiv

ERA.5025.2, Ajaloolised õiendid.

ERA.T-76.1, Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventariseerimismaterjalid.

ERA.T-76.1. Mõisate ülevaated maakonniti (1976-1978).

ERA.T-76.1. Maiste, Juhan, Tilk, Karl, Mõisate inventariseerimine. Eesti NSV 53 mõisaarh. riikliku kaitse alla võtmise ettepanekud-põhjendused.

ERA.T-76.1.10728. Maiste, Juhan, Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventeerimine.

Koondaruanne (Tallinn: Eesti NSV Riiklik ehituskomitee, 1980).

Jaan Vali fotokogu – fotod mõisamajadest

Veljo Ranniku fotokogu – fotod mõisamajadest

Kasutatud kirjandus

Bernhardi von, Theodor, *Jugenderinnerungen* (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1893).

Engelbrecht von Grünewaldt, Johann C, *Vier Söhne eines Hauses. Zeit- und Lebensbilder aus Estlands Vergangenheit. Erster Band* (Leipzig: 1900)

Hiiop, Hikka, Lamp, Juhanna, Türkei, Jüri, Valge, Claudia, *"Loodi mõisa härrastemaja barokne sisedekoor"*, Muinsuskaitse aastaraamat, 2016 (toim. Leele Välja) (Tallinn: Printon Trükikoda AS, 2016)

Hein, Ants, *Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini = Gutsarchitektur in Estland : vom Historismus bis zum Jugendstil* (Tallinn: Hattorpe, 2003).

Hein, Ants, „Eesti mõisaarhitektuur Rootsi ajal“, *Eesti Kunsti Ajalugu 2. 1520-1770*, toim.

Krista Kodres (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005).

Hein, Ants, „Rootsiaegne mõisaarhitektuur Eestis: hinnanguid ja ümberhinnanguid“, *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, 9 (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1998).

Hupel, August W, Herrn W. Chr. Friebe's *Beyträge zur liefländischen Geschichte aus einer neuerlichst gefundenen Handschrift : nebst andern kürzern Aufsätzen etc.*(Riga: Hartknoch, 1791).

Hupel, August Wilhelm, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. 3 : nebst vollständigen Register über alle drey Bände* (Riga : zu finden bey Johann Friedrich Hartknoch, 1782).

Koppel, Mihkel, Peirumaa, Rita, Raudne, Indrek, *Kotlandi mõisahäärberi ärkamine. Tuhkatriinulugu*, Muinsuskaitse aastaraamat, *Muinsuskaitse aastaraamat*, 20014 (toim. Kais Matteus) (Tallinn Printon Trükikoda AS, 2014).

Kröger, Adolf Wilhelm, *Estländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/94* (Riga: Im Selbstverlage des Herausgebers, 1893).

von Kügelgen, Wilhelm, *Jugenderinnerungen eines alten Mannes*. Ebenhausen bei München: Verlegt bei Wilhelm Langewiesche-Brandt, 1909).

Ligi, Herbert, *Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI-XVII sajandil* (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1963).

Ligi, Herbert, *Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis aastail 1711–1816* (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 371. Tartu, 1976).

Ligi, Herbert „Kapitalismi areng põllumajanduses“, *Eesti NSV majandusajalugu* (Tallinn: Valgus, 1979).

Liitoja (eelnevalt Tarkiainen), Ülle, „Asustus ja rahvastik. Maa-asustuse struktuur“ *Eesti Ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*, toim. Enn Küng (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013).

Liitoja (eelnevalt Tarkiainen), Ülle, „Asustus ja rahvastik. Mõisad“ *Eesti Ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*, toim. Enn Küng (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013).

Maiste, Juhan, „Mõisaarhitektuur valgustusajastu valguses“, *Eesti Kunsti Ajalugu 3. 1700-1840* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017).

Maiste, Juhan, *Eestimaa mõisad* (Tallinn: Kunst, 2005).

Pirang, Heinz, *Das baltische Herrenhaus. Teil 1, Die älteste Zeit bis um 1750* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1926).

Pirang, Heinz, *Das baltische Herrenhaus. Teil 2, Die Blütezeit um 1800* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1928).

Pirang, Heinz, *Das baltische Herrenhaus. Teil 3, Die neuere Zeit seit 1850* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1930).

Praust, Valdo, *Pärnumaa mõisad* (Tallinn: Tänapäev, 2009)

Praust, Valdo, *Saaremaa mõisad* (Tallinn: Tänapäev, 2008)

Praust, Valdo, *Tartumaa mõisad* (Tallinn: Tänapäev, 2008)

Praust, Valdo, *Viljandimaa mõisad* (Tallinn: Tänapäev, 2010)

Praust, Valdo, *Võrumaa mõisad* (Tallinn: Tänapäev, 2012)

Rent, Neli, *Illuste mõisa peahoone katuse restaureerimine, Muinsuskaitse aastaraamat, 2016*(toim. Leele Välja) (Tallinn: Printon Trükikoda AS, 2016).

Richter, Adolf, *Adolf Richters Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd. 3, Estland* (Riga: Selbstverlag des Herausgebers, 1913).

Rosenberg, Tiit, „Eesti mõisate ajalooline ülevaade“, *Eesti mõisad*, toim. Tiiu Oja (Tallinn: Olion, 2004).

Rosenberg, Tiit, „Põllumajanduse areng 19. sajandil ja 20. sajandi algul“, *Eesti Ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, toim. Sulev Vahtre (Tartu: Ilmamaa, 2010).

Ränk, Gustav, *Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland* (Stockholm: Norstedt, 1971).

Ränk, Gustav, *Saaremaa taluehitised : etnograafiline uurimus. I, Ehitiste üksikosad, elamu ja kõrvalhooned, mis osalt täidavad elamu ülesandeid: Referat: Die volkstümlichen Gebäude auf Saaremaa. I* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1939).

Silla, Maria, *Puitmõisad Eestis. Tüpoloogia, väärtused ja kaitse*, bakalaureusetöö (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010).

Suuder, Olev, „Inventory of Manors – Future of the Past“, *Baltic Journal of Art History*, vol 3 (Tartu: 2011).

Särg, Alo, *Jõgevamaa mõisad ja mõisnikud* (Tallinn: Argo, 2009).

Särg, Alo, *Pärnumaa mõisad ja mõisnikud* (Tallinn: Argo, 2011).

Särg, Alo, *Põlvamaa mõisad ja mõisnikud* (Tallinn: Argo, 2013).

Särg, Alo, *Saaremaa mõisad ja mõisnikud* (Tallinn: Argo, 2007).

Särg, Alo, *Valgamaa mõisad ja mõisnikud* (Tallinn: Argo, 2009).

Särg, Alo, *Viljandimaa mõisad ja mõisnikud* (Tallinn: Argo, 2007).

Troska, Gea, „Mulgimaa suurtalu häärber“ *Suitsutare. Vabaõhumuuseumi uurimused 1957-1972* (Tallinn: Valgus, 1976).

Üprus, Helmi, „Mõisaarhitektuuri uurimisest“, *Ehitus ja Arhitektuur*, 2 (Tallinn: 1978).

Tallinna puitarhitektuur = Wooden architecture of Tallinn, toim. Leele Välja (Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2015).

Eesti puitarhitektuur = Estonian wooden architecture / Eesti Arhitektuurimuuseum, Eesti Muinsuskaitseinspeksioon, toim. Karin Hallas (Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999).

Internetiallikad

Portaal „Eesti mõisad“ [<http://www.mois.ee/>].

Rahvusarhiivi Kinnistute register [<http://www.ra.ee/apps/kinnistud/>].

Резюме

Дерево стало одним из первых материалов, использованных человеком в строительстве. На протяжении веков человек жил рядом с деревом, наделял его целительными свойствами, и даже поклонялся ему. Неудивительно, что дерево считается в той или в иной степени живым существом, и все, что изготовлено из этого исторического материала обрело широкую гамму символических знаний и ассоциаций. Поэтому и в строительстве домов дерево также очень широко было распространено.

Но говоря об архитектуре усадеб в Эстонии, сразу в голове рисуется картина о постройках, что так похожи на небольшие каменные замки, окруженные парками, садами и прудами, где все так прекрасно, завораживающе и спокойно. Но мало кто задумывается о собратях каменных мыз-деревянных мызах. Историки искусств уделяли больше внимания изучению каменных мыз, изредка касаясь деревянных лишь в качестве рассмотрения архитектурных стилей и элементов. Поэтому сложилось ложное представление, что на территории Эстонии деревянная мыза является редкостью или даже исключением.

Однако, стоит отметить, что начиная с 17 века с расцветом эстетики и философии усадеб в Эстонии достаточно быстро появляются деревянные мызы. По нынешнему административно-территориальному делению на Юге-Эстонии располагалось 246 мыз, большая часть которых находилась на территории Сааремаа, Пярнумаа, Тартумаа и Вильяндимаа. Самая высокая строительная активность мыз на Юге-Эстонии была более-менее в одно и то же время, а именно – во второй части 19.века, когда и было возведено основное количество деревянных мыз. Преимущественно деревянные мызы на Юге-Эстонии имели классический вид старо балтийского строения, пришедший из фракийской культуры. Такие дома были достаточно просты, как внешне, так и внутренне, имели вид длинного прямоугольника со входом в центре. Главной отличительной чертой был большой дымоход в середине дома. Мызы были низкими, симметричными, с высокой четырехскатной крышей. Со временем мыза росла, увеличивалась, однако в основном менялась только лишь благодаря новым появляющимся архитектурным деталям, относящихся к разным стилям.

Однако, стоит отметить, что начиная с 17 века с расцветом эстетики и философии усадеб в Эстонии достаточно быстро появляются деревянные мызы. По нынешнему административно-территориальному делению на Юге-Эстонии располагалось 246 мыз,

большая часть которых находилась на территории Сааремаа, Пярнумаа, Тартумаа и Вильяндимаа. Самая высокая строительная активность мыз на Юге-Эстонии была приблизительно в одно и тоже время, а именно – во второй части 19 века, когда и было возведено основное количество деревянных мыз. Преимущественно деревянные мызы на Юге-Эстонии имели классический вид старо-балтийского строения, пришедший из фракийской культуры. Такие дома были достаточно просты, как внешне, так и внутренне, имели вид длинного прямоугольника со входом в центре. Главной отличительной чертой был большой дымоход в середине дома. Мызы были низкими, симметричными, с высокой четырехскатной крышей. Со временем мыза росла, увеличивалась, однако в основном менялась только лишь благодаря новым появляющимся архитектурным деталям, относящихся к разным стилям.

Данная бакалавриатская работа включает в себя прежде всего рассмотрение архитектуры Южно-Эстонских деревянных мыз, затрагивается их история развития, как с архитектурной, так и с экономической точки зрения, возраст, их состояние и значимость на сегодняшний день. Но главной частью бакалавриатской работы является таблица, которая разделена на 35 частей, что подробно раскрывают лицо мызы: расположение, наименование на немецком языке, год первого упоминания, площадь, количество крестьян, проживающих и работающих на территории мызы, экономическая деятельность мызы, наличие вспомогательных мыз, а также факторы, описывающие поэтапно внешний вид и строение усадьбы, хозяев (во время основания мызы, перестроек и последний хозяин до 1919 года), техническое состояние, оценка, как памятника архитектуры (Muinsuskaitse) и последнюю часть таблицы занимают личные замечания автора. К тому же в ходе работы была создана коллекция фотографий (1719 фотографий), в число которых также входят планы строения некоторых мыз. Таким образом, таблица является незаменимым источником для дальнейших исследований, связанных с мызами, а также благодаря поэтапному подробному архитектурному описанию, может стать источником для реновирования отдельных усадеб.

Результаты, полученные благодаря исследованиям еще раз доказывают, что выбор дерева в качестве строительного материала для мыз далеко не всегда означала бедность и нехватку средств хозяина. Как ни странно, с экономической точки зрения деревянные мызы на Юге-Эстонии ничуть не уступали каменным, а иногда даже опережали. Однако, по размерам юг Эстонии отличился от севера своим преимуществом маленьких мыз, которые не превышали 1000 га земли. Особенно это очень заметно на Сааремаа, где их

количество занимает от общего числа 32%. Средние по размеру мызы занимают второе место, но это количество несравнимо с числом средних усадеб на Севере-Эстонии, где они занимают две третьих от общего количества. И лишь 7% достается большим мызам. Причиной тому, что Юг страны с архитектурной и экономической стороны развивался значительно медленнее. Но в то же время, владельцами этих не самых больших мыз были, в основном, дворяне, чей род прибыл на территорию Эстонии еще в 13 веке. Таким образом можно сделать вывод, что использование дерева для постройки усадьбы было прежде всего подкреплено чувством уважения к предкам, их традициям. Также прибалтийские немцы строили деревянные усадьбы исходя из практических взглядов: дерево не нагревалось на жаре летом, дольше хранило тепло зимой и лучше впитывало влагу.

Деревянная мыза стала не только местом для проживания, она стала эталоном удобства, уюта, спокойствия, туда хотелось возвращаться и проводить дни напролет, наслаждаясь блаженным чувством радости от соединения с природой. Тайна этих построек раскрыта еще не полностью, осталось огромное количество моментов, которые можно изучить еще более глубоко и подробно, например, чего стоит одно лишь сравнение эстонских деревянных усадеб с финскими или с латышскими. И так, впереди неизведанные тропы, которые ждут часа своего раскрытия.

Summary

Wood was one of the first materials used by a human in the process of construction. For many centuries a man has been living surrounded by the wood, appreciating its healing effects as well as worshipping it. No doubt that the wood is considered to be a living creature and everything that is produced of its historical material has gained a combination of knowledge associations. Therefore, wood has been of the most wide-spread materials for building houses.

However, speaking about the construction of Estonian homesteads, a person's imagination may lead to the view of some buildings that look like small castles made of stone, surrounded by parks, gardens and ponds, where everything is so peaceful and calm. But there are few of those, who is really occupied by the thought of fellows of the stone homesteads - the wooden homesteads. Art historians have paid more attention to the studies of stone homesteads, rarely looking at the wooden ones, only to glance at architectural styles and elements, leading to the fake impression that Estonian wooden homestead is a rare element or even an exception.

As a matter of fact, it can be mentioned that starting from the seventeenth century Estonia has seen the quick development of aesthetics and philosophy that has resulted in the birth of wooden homesteads.

According to the modern administrative-territorial division, the South of Estonia had 246 homesteads, the majority of which was located in the territory of Saaremaa, Parnumaa, Tartumaa and Viljandimaa. The highest activity of building homesteads in the South of Estonia was more or less at the same time – in the second part of the nineteenth century, when the majority of wooden homesteads were constructed. Predominantly wooden homesteads in the South of Estonia had the classic view of the Baltic building that had come from the Thracian culture. These houses were simple enough both from outside and inside and had the view of a long rectangle with the entrance in the centre. The main feature was a chimney in the middle of the house. The homesteads were low, symmetrical with the four-stage roof. With the time, the homestead was growing, although changing only thanks to new-coming architectural details, which were related to various styles.

This thesis mainly includes the studies of the architecture of Southern Estonia's wooden homesteads, touching on their development's history, both from architectural and economical sides, their age, condition and importance to this day.

However, the main part of this thesis is the table that is divided into 35 parts, that carefully uncover 'the face' of the homestead: its location, the name in German language, the year of the first reference, square area, the number of peasants that live and work in the territory of the homesteads, economic activity of the homestead, the presence of subsidiary homesteads, and also the factors that describe the view and construction of the homestead step-by-step, its owners (at the time of the homestead's foundation, reconstructions and the last owner before 1919), technical condition, review in terms of the Muinuskaitse value and the last part of the table contains personal remarks of the author.

In the process of research, a collection of photos (1732 of them) has been created, that contains some plans for constructing new homesteads. Therefore, the table is an irreplaceable source for further investigations linked with homesteads and, thanks to step-by-step description, might become a source for renovating some homesteads.

The results gained by the research prove that choosing wood as the source of building material has not necessarily meant the poverty of the owner. It may seem strange, but wooden homesteads from the South of Estonia were not worse than the stone ones from economical point of view or they sometimes were even better. However, the South of Estonia, in terms of its size, was different from the North by the presence of small homesteads that were no more than 1000 hectares. It is especially obvious in Saaremaa, where their number is at the level of 32%.

Homesteads of an average size are in the second place, but their number cannot be compared to the number of homesteads in the North of Estonia, where they occupy two thirds of the overall quantity. And only 7% goes to the big homesteads. The reason for this is that the South was developing much slower. But at the same time, the owners of these big homesteads were noblemen, whose ancestors came to Estonia in the 13th century. Therefore it can be concluded that the use of wood for constructing homesteads was dedicated to feeling of respect towards ancestors and their traditions. Baltic Germans also considered some practical views when building homesteads: wood did not heat in hot summer days, kept the warmth in winter longer and absorbed the humidity much better.

A wooden homestead became not only the place for living, but also a model of convenience, coziness and tranquility, it was the place where people wanted to come back and spend all days there, enjoying the happiness of unity with nature. The mystery of these buildings has not been completely uncovered, there are still many moments which should be investigated in more detail, for instance compare wooden homesteads with Finnish or Latvian ones. So there are new paths ahead that are waiting for their hour.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Maria Sigal (sünnikuupäev: 10.03.1997)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
bakalaureusetöö „PUITMÕISAD LÕUNA-EESTIS 18.- 20. SAJANDINI“
mille juhendaja on Juhan Maiste,

1.1 reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, _____ (28.05.2018)